

1954. 07. 09.

Léon: 30.

KERESZTÉNY MAGVETŐ

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK

PÉTERFI DÉNES ÉS KOVÁCS JÁNOS.

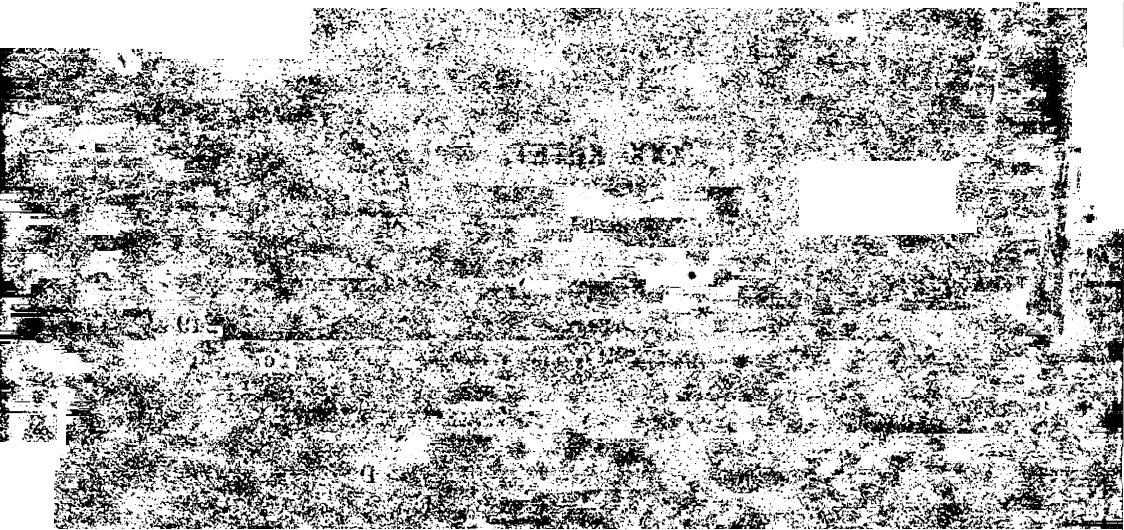
XXX KÖTET.

KOLOZSVÁR

AJTAI K. ALBERT KÖNYVNYOMDÁJA

1995

TARTALOM.

I. Egyházi dolgozatok.

Az Isten lelkét meg ne oltjátok. Egyh. beszéd. Dézsi Mihály	17
A hit virágai. Imák a nők számára. (IX.—XI.) Rédigér Géza	23
Az én imádságom. Albert János	146
A papi pálya lényeges jele. Csegezy László	150
Igaz-e, hogy az Isten lakozzék e földön? (Imaház megnyitó beszéd.) Csifó Salamon	213
Hálaadás az év terményeiért Egyh. beszéd. Ferencz József	281
Ima özv. Kriza Jánosné Füzy Borbála koporsójánál. Ferencz József	336
Karácsoni egyh. beszéd. Dézsi Mihály	341

II. Hittaniak, bölcselmiek.

Vallás és művészet. Péterfi Dénes	1
A bihari remete vallásos gondolatai. Deák Ferencz	7
Gyöngymondatok. (Ujkori íróktól.) Gyűjtötte: Kiss Mihály 54, 119, 183, 241, 298.	

— A khinai népvallásról s annak a buddhizmus befolyása alatt történt módosulásairól. Dr. gr. Kuun Géza 91

— Alkudozó theologia. Richard A. Armstrongtól. Dr. Brassai 125

— Petőfi vallásos eszméi. Dézsi Mihály 193

— Buddha és Jézus. Dall után. Vári Albert 204

Egy új történetbölcséleti rendszer. (II.) Dr. Gál Kelemen 249

A Krisztus nem imádás tana 1570-ben. Kanyaró Ferencz 309

III. Nevelés- és oktatásügyiek.

Vallás az elemi iskolákban. I. G. Fitchtől. Varga Dénes	314
A régi olympiai játékok felújítása	360

IV. Életiratok, történelmiek.

Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia. (Folyt.) Kanyaró Ferencz	27, 156
--	---------

IV

Jegyzetek a bágyoni unitárius ekkla multjából és jelenéből. Fodor András	45, 105
Buzogány Áron. Életrajz. Ferencz József	65
Broser Péter élete és krónikája. Jakab Elek	96
Pótlék a bágyoni belső emberek névsorához. Benczédi G.	190
Ujabb adat Broser Jánosról. Bakóczy János	191
CXV-ik zsoltár Báthory Zs. korában. Közli Kanyaró Ferencz	221
Egyh.-tört adatok: CXXV. A csöbi oratorium elpusztítása és kárpótlása. Közli Végh Mihály	226
A frankfurti egyetem hallgatói Erdélyből. Kanyaró Ferencz	289
Népesedési kimutatás a mult száz év végéről. Közli Benczédi Gergely	346
Népesedési kimutatás a jelenről és összehasonlítás. Péterfi Dénes	349

V. Egyházi élet.

Ferencz József püspök jubileuma. Dézsi M.	236
A bölöni zsinat	265

VI. Vegyesek.

Párisi levél. Charrnaud Dezső	50, 111, 171, 228, 291, 352
---	-----------------------------

VII. Irodalmi értesítő.

Könyvismertetések	55, 184, 300
Gordon Sándor könyvéről. Péterfi D.	180

VIII. Aranykönyv.

A budapesti unitárius egyházközség javára tett adományok 63, 192, 248. Nyilvános köszönet 64, 124. Sepsiszentgyörgyi unitárius templom építésére adakoztak 64, 124. Kolozsi ekklánkban 64. Adakozások a Székely-Udvarhelyt építendő templomra Nagyajtai egyh.-község javára 192. Adakozások a bölöni templomra. Kedei unitárius templom építési költségei fedezésére 307. Tóth Ferenczné Benkő Zsuzsánna hagyománya 242.

IX. Különfélék.

Felhívás, Az amerikai unitárius társulat, Kitüntetés, A vallás és közokt.-ügyi ministerium 59, A koronaőr-választás és az unitáriusok 60, A kolozsvári unitárius főiskola 61, A valódi rationalismusról 62,

Füzetünk. Kétféle hitetlenség 121, A pápának 122, Sándor Ferencz 123, Ferencz József püspök jubileuma, Tisztelgés 186, A br. Baldácsy-alapítvány, Albert János jubileuma 187, Egy tanfelügyelő kitüntetése. A brit és külföldi unitárius társulat 188, Kollegiumunk értesítői a milleniumra, dr. Kovács Ödön 189, A francia-porosz háboru és a pápai csalhatatlanság 243, Egyházpolitikai törvények, Templom- és papszentelési ünnepély 244, Bedő Albert, Amerikai vendég 245, Dr. Martineau bölcselmi fejlődése 246, Az akadémia idej értesítője, Iskolai értesítők, A pozsonyi ág. hitv. theol. akad. 247, Az egyházpolitikai törvények 303, Az unitárius egyház, Az unitarismus Japánban, Unitárius missió Khinában 304, Derzsi Károly bpesti lelkész levele, A dévai állami tanítóképző-intézet 305, A II. orsz. és egyetemes tanügyi congressus. Szarvas Gábor 306. A marosvásárhelyi unitár l. egyház. Papi fizetések Amerikában stb.

Gyászhirek 62, 123, 190, 247.

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXX. évf.

Január—Február. 1895.

1-ső füzet.

Vallás és művészet.

Vallás és művészet, az emberi szellemnek e csodás nyilvánulása egymással mindig közeli viszonyban állottak. Mindkettő magában az emberi lélekben gyökerezik, alapjuk már alkotásilag, eredetileg ott van az ember lelkében, mint a virág szépsége és illata, annak alkotásában. Mindkettő az emberi szellemnek életnyilvánulása, tevékenysége és mindkettőnek élete: ama magasztosult szellemi állapot, ama benső elragadtatás, az ihlet, melyből nagy gondolatok, fenséges eszmék származnak ki, s melyet mindig bizonyos boldogságérzet, a gyönyörnek egy bizonyos neme követ.

Vallás és művészet egymással a legszorosabb, legbensőbb összeköttetésben vannak. Alkotó elemük a képzelet, a szemlélődés, melylye a dolgok mélységeibe szállanak s merülnek bé, s fenséges, mérhetetlen magaslatokon szárnyalnak. A vallásnak és művészetnek közös vonását lehet feltalálni bizonyos mértékig magában a célban is, mely előttük lebeg, s mely nem más, mint az emberi lelket fölemelni, az eszményiek által nemesíteni, az életet széppé, mennyire lehet, boldoggá tenni.

Vallás és művészet az ember benrejlő, eredeti szükségletén, veleszületett jobb ösztönén alapulnak. Az emberiség történelmében úgy jelennek meg, mint két oly rokon szellemi hatalom, melyek, bár sokszor fény helyett homálynak s mélyreható romlásnak voltak forrásai, az eszményvilág fáklyáját leginkább ragyogtatták s a művelődés utjain, ha megszakításokkal is, mint fényes áramok vonulnak át.

A vallás és művészet fejlődésük első fokain a legszorosabban össze vannak növe, úgy, hogy ott elkülönítésükről, külön határok megjelöléséről még egyáltalán nem is lehet szó. „Minél inkább különböznek a népek vallásai egymástól, annál különbözőbbek művészeti is.” Történelmük további folyamán, most az egyik, majd a másik jut fölényre és rendeli alá magának a másikat; és történelmük egyszersmind azt a kiválóan érdekes jelenséget is mutatja, hogy az egyik nép érzelem- és gondolatvilágában a vallás fejlesztődött inkább, holott a másikéban a művészet. A héberek lettek a vallási fejlődésnek

legkiválóbb képviselői, Palaestina a vallásnak mindenek felett hazája. A vallási és erkölcsi eszmék, a dicsőség és szentség sugarai legtisztábban e nép szellemében fénylettek. A próféták jövődőléseiben és a dalnokok énekeiben szétszóródott fényrészek, világosságok a történelmi előzmény ahhoz a valláshoz, melyből a legmagasztosabb Istenfogalom jött ki, mely általános emberi vallás lett. A művészetre nézve pedig a görög nép emelkedett ki minden más népek felett. Görögország lett a művészetnek klasszikus földje. A görög szellem a szépnak a legnagyobb gazdagságát hozta elé, a milyent a világ csak valaha látott. A görög szellemben nyilatkozott meg a szépnak tiszta isteni fönsége.

De hármennyire is elkülönülnek egymástól a vallás és művészet, akár a különböző népek, akár ugyanazon nép életében, ismét és ismét találniok kell érintkezéspontokat, a melyeken egymással viszonyba jöjjenek, a minthogy az emberi lélekben is az egyes tehetségek és élettevékenységek viszonyban vannak és teljesen egymástól soha el nem különíthetők. És hármennyire elkülönült is tényleg idővel a művészet a vallástól, hármennyire tulment is a vallási eszmék és tárgyak körén, a művészi ihlet ismét és ismét visszatér isteni rokonsághoz. 1)

De e benső rokonság nem azt jelenti, hogy egyiket a másikkal helyettesíteni is lehet. Oly fejlett művészet mellett is, mint a görögöké volt, soha egy görög sem gondolhatott arra, hogy a nép életében a vallás a művészettel pótolhassék. Istentiszteletükben meg volt a művészetnek a része, a vallás közelében, annak szolgálatában ott volt az építészet, szobrászat, költészet és zene, de a görög szellemtől távol állott a gondolat, hogy a művészetet tegye a vallás helyébe, már annál fogva is, mert minden egyes tényezőt az állameszmének rendelt alá és a vallást is az államintézmény egyik kellékének, az államélet szükséges részének kellett tekintenie. A középkori kereszténységben a művészet benyomásait és tárgyait legnagyobb részben a vallásból meríti, és kétségtelen, hogy az evangéliumi elbeszélések erejéből és hatásaiból egy részt átruháztak a művészetre, de az egyház soha távolról se gondolt arra, hogy a művészetnek az egész kereszténységet feláldozza.

Ily gondolat azonban és ily törekvés a mi korunkban nyilvánult és nem csak egyes kivételeseknél, 2) hanem nyilvánul jelenben

1) Munkácsi Krisztus képei.

2) Strauss: „Der alte und der neue Glaube.“

a „művelt“ egyének egy részénél, kik az egyház hitvallásától elidegenedve, minden vallástól elfordulnak és az elvesztett kincs kárpótlását a művészetben, s főleg, mint a melyek a lélekre a legközetlenebbül hatnak. a zenében és költői művekben keresik. A művészetben látják a szellemi élet virágát, teljes bévégzését; abban a lélek, a kedély legjobb táplálékát, csupán annak tulajdonitanak szabadító, üdvözítő erőt; a művészetben nemesak egy nemét látják a kijelentésnek, hanem a legfőbb kijelentést. S éppen azért a vallást a művészettel akarják helyettesíteni. Nem vizsgáljuk, hogy ily nézet mögött minő háttér rejlik, hogy az anyagelvűség elbizakodottsága, vagy egy másik világnézet sötét hangulata,¹⁾ vagy a meg nem ismerés²⁾ kételkedése avagy közönyös lemondása-e az, mely hiányait akarva betölteni, a művészetre ily kitüntetést hoz. Bármelyik legyen, azt az ürt, azokat a hiányokat, melyek a vallás, mondjuk a vallásos hit feladásával, a léleekben támadnak, a művészet minden gyönyöreivel sem tudja betölteni. Vallás és művészet rokon vonásaik és egy bizonyos pontig rokonos hatásaik mellett is nem egyet jelentenek, nem ugyanazonosok.

A vallás hatása nem csupán a képzeleterő és kedély foglalkoztatásában határozódik, hanem az akaratában és a lelkiismeretében is, és ez nagy, lényeges különbség a kettő között. Bárminő varázsszal vonja is bé a művészet alkotásait, nem áll hatalmában az akaratra és lelkiismeretre oly hatást gyakorolni, mint a melyet a vallás az embernek Istenhez való közvetlen viszonyában gyakorol. Erkölcsi törvény és lelkiismeret, bűn és vétek, igazságosság és könyörület a művészetre, mint olyanra nézve nem léteznek. A művészetnek vannak szabályai, melyek szerint egy műremeket meg kell alkotni. De az erkölcsi tapasztalat a lelkiismeretben gyökerezik és ott van az emberi cselekedetekre nézve is az ítélőszék trónja és nem a művészet változó műízlésében. Az életnek valódi tartalmára a lelkiismeret irányúl és abban kell azt s nem az izlésben keresni, mely az életet inkább külső formájában tekinti. A művészet finomítólag hathat az izlésre, a szokásokra, de a hol nincs egy más forrásból vallási és erkölcsi tartalom, a leggazdagabb és legszebb művészet is erőtelen marad. Avagy a művészet nagy központjain mivel lettek az emberek erkölcsileg jobbak?

És a művészet a szenvedésnek se tud valóban vigaszt nyújtani. Lehet, hogy a költészet és zene, melyben minden ellentét összhangba

¹⁾ Pessimismus.

²⁾ Agnosticismus.

olvad, pillanatra csendesíti. De hogyha az emberi sziv száz sebtől vérzik, hogyha a gyűlölség mérges nyilai érik kiméletlenül, elégséges lesz-é a művészet szép szobrainak nyugodt méltóságát szemlélnie? A szereteteinek elvesztése miatt bánatba merült lelket fogja-é az ének, a zene, legyen az hangulathoz simuló, vagy bárminő összhang, ugy vigasztalni, mint a hit mennyei ígéje, avagy az ének, a zene is, nem inkább a fájdalomnak, a bánatnak-e kísérő hangja? A nyomort, a megpróbáltatásokat szenvedő embernek a művészetnek melyik szelleme nyújtja azt a vigasztalást és bátorítást, mint a hit és erkölcsi fenség fejedelme, a ki ígéjével és életével így szólhat: „Bizzatok, én meggyőztem a világot“?!

Nem, a művészet, a vallás helyébe még azért se léphet, mert nem oly általános. Imádkozni minden helyen és időben lehet, de a művészetet élvezni, az emberiség ezereit és millióit véve, csak egyeseknek, kiváltságoltaknak juthat részébe.

A művészet a vallást a közös célban, a közös uton csak egy bizonyos határig tudja követni, s a mi azontul következik, a vallásra kell hagynia. A legmagasabbhoz a vallási inspiratio emel, mely közetlenül érintkezik a Végetlennel. A művészet alkothat örökszépségű műveket, melyek a Plato örök tyussaival, világeszméivel megegyeznek, de magát a legfőbb világeszmét concrét műben nem alkotja meg.

Hiu kísérlet hát az oly törekvés, mely a vallás helyébe a művészetet akarja állítani.

De éppen oly indokolatlan másfelől az is, ha a vallástól a művészetet el akarják zárni. Ez már nem új nézet, nem a mi korunkban keletkezett; ennek eredete ama szellemi forradalomra vezet vissza, melynek a keresztény vallástól és erkölcsiségtől eltért egyházat kellett megjavítani s az emberi lelkiismeretet és szabad vizsgálódást föl-szabadítani. Ezt a jövő százévekre kiható győzelmet a hitjavítás a szó, az ige hatalmával nyerte meg és az igehirdetést tette az istentisztelet központjává. A művészetnek azonkívül kevés, szűk tért engedett, talán mert részesnek tartotta a vallás megrontásában és a megújított hitet pogányosító, káros befolyástól féltette. Ezt a mi időnkig átjött álláspontot azok tartják, kik a vallás feltételeit most is csak a hitvallásban és beszédben keresik.

A mennyire nem helyettesitheti a vallást a művészet, épp annyira elősegitheti. A mi minden művészi tevékenységnek tulajdonképpeni alapja, a képzelet, a melynek világában él és mozog a művészet, ugyanaz egyik eleme az élő vallásnak, a vallásosságnak is.

A művészet a képzelem erejével ragadja meg a mi a tárgyakban az igazi lényeg s teremt belőle elragadó, szép műveket. A vallás is a képzelmen száll, a mit egy legyőzhetetlen benső vágytól ösztönözve, sovároghatva keres, az istenihez, melylyel érintkezve a lélekbe leszáll az ihlet, a melyből aztán az ész által eléjőnek a vallási képzetek, gondolatok, eszmék és hitelvek. S így van ez akkor is, ha a vallást nem eredetében vesszük, hanem már mint meglevőt, egy nagy vallásos szellem kijelentésében. Ama mozzanatok, ama lelki folyamat nélkül a legnagyobbszerű, a legtökéletesebb kijelentés is ránk nézve csak holt betű marad és nem fog élő vallás lenni.

A művészet közrehatása nem a vallási eszmék, nem a vallás vagy hitrendszer megalkotására vonatkozik, hanem a mi azon elől van, a minek a vallás létrejövését szükségképpen meg kell előzni, a bámulat, a csodálat magasztos érzelmeinek fölkelésére, a lélek, a kedélynek ama mély meg hatására, mely a szellemi életfolyamnak kiindulása. A művészet látható formákat tár elénk az eszményi világból, alkotásokat hoz elő a szép és igaz csodás, nagyszerű jelenségeiből, és azt a kedélymeghatottságot elősegíteni, mely az élő valláshoz szükséges, semmi sem alkalmasabb, mint az a varázs, melylyel a vallással rokon, valódi művészet a szemléelőre hat. A mint egy vidéknek természeti szépsége, a természetnek egy-egy gyönyörű részlete bámulatba ejt, akként kelt bennünk mélyebb hatást, csodálatot, elragadtatást a művészet. Nem sorolhatjuk fel itt mind különböző neveit a művészetnek, melyek illő helyen és megfelelő viszonyban a vallásnak szolgálatában helyet foglalhatnak. De hogy ha csak az építészetet vesszük is, mily hatást gyakorol egy összhangzatosan megalkotott építészeti mű, melyben a legkisebb részek is arányosan vannak elrendezve, már magára is; és ha még más művészeteket is alkalmaz, mily érzelem, a részek szépségén s az egész összhangján mily benyomás támad! És a művészi ének és zene? ! hogy megkapják az érzelmet, a kedélyt, mily titkos mélységeibe érnek le a léleknek e csodás hangok, melyek valónkat áthatva egy fensőbb világba ragadnak, hol közelében érezzük magunkat a Kibeszélhetetlennek, Megfoghatatlannak . . .

Téves álláspont a művészetet a vallástól elzárni.

A vallás és művészet rokon vonásokat tüntetnek fel és mint rokon életműködések több ponton érintkezhetnek s némelykor csaknem egygyéolvadva jelenhetnek meg. De a vallás és művészet még sem ugyanaz. És a vallást a művészet nem helyettesítheti. De közrehatni a vallásban, semmi sem bír annyira, semminek sincs oly ha-

talma, mint a vele oly közel rokon művészetnek. S miért távoltartani e fenséges műveket, miért elzárni a vallástól a művészetet, mikor az csak elégegetheti, mikor a vallás is a beszédben a művészet egy bizonyos nemére törekszik, mikor az evangéliumokban a mezei liliomok szépségeibe öltözik, a legszebb és legtisztább képekben és hasonlatokban jelenik meg, mikor a vallás erkölcsi megjelenésében tekintve is a legtökéletesebb eszmény, a legtökéletesebb lélek hasonmásait alkotó isteni művészet?!..

* *

A fennebbiekből további következtetést is kívánunk vonni, velük közelebbi vonatkozást ohajtunk tenni. Nem most szólunk e tárgyról először. Már lefolyt azóta egy néhány esztendő és a közelebbi múlt idő azt a tanuságot nyújtja, hogy a vallás a művészetet mind több figyelemben részesíti. A protestans vallások, ha a művészetet eddig kevésbé alkalmazták is, elvben annak soha se voltak ellenségei, hiszen a protestans országokban a művészetnek központjait, iskoláit látjuk és jeles, kiváló tehetségeit. A művészet most mindenütt terjed és hódít, az életben és iskolában egyaránt. És hódítani kell magukban az egyházakban is. Nem kell attól tartani, hogy ez a vallásra, a hitrendszerre káros, vagy hátrányos befolyást fog gyakorolni. A művészetnek mindig meg lesz az érzéke ahoz, hogy az illető egyház hitnézetét szem előtt tartsa és hozzá alkalmazkodjék. Ez meglátszik főleg az újabb templomok építésénél, hol a mikor góthikus stílt alkalmaz is, gondot fordít arra, hogy a szószék kiemelkedő pont legyen. Természetes, hogy a művészetet rosszul is lehet használni, de ez nem bizonyíték az ellen, hogy a művészet jól alkalmazva ne használtassék. E biztató jelek s a szükségérzet indított arra, hogy a vallás és művészet viszonyáról szóljak. Az újabb viszonyok, az eszmék harcának új változatai a vallásos életbe is újabb elemeket követelnek. A vallásban való értelmi haladáshoz hozzá kell adni azt, a mi által az érzelmi és kedélyi élet fejlesztődik és növekedik. Az a nézet, mely a vallást a művészettel akarja helyettesíteni, inkább ott találja hiteit, hol a vallási közösség az eszmei elhaladást kizárja s a hozzátartozókat végletbe kényszeríti. Az unitarismusban megvan a haladás a hitelvekben, milyent a felvilágosultság kívánhat, a másik résznek alkalmazása által elégegetheti azt, hogy a vallás életteljesebb legyen, mire a szabadelvű kereszténységnek az elfogult hit és hitetlenségtől hányatott kor küzdelmeiben oly nagy szüksége van.

PÉTERFI DÉNES.

A bihari remete vallásos gondolatai.

Egy írónak, ki az irodalom terén halhatatlan nevet örökített meg s ki a magyar nemzeti irodalom megújulásának zászlóját csaknem egy fél száz éven keresztül tartá kezében, óhajtom föltárni ama gondolatvilágát, mely a vallás- és a lélektan körébe tartozik.

Azt az eszmekört, melyben e kiváló egyéniség előnkbe lép, mint emberi mivoltunk, a világ és az Isten eszméjének tapasztalati alapokon kutatója, egyébiránt nagyon érdekessé teszik az író életviszonyai s a kor, melyben megszületett. De még jobban megragadják figyelmünket e munkában a -vallás-változtatás lélektani tünetei ez elég fontos magában véve is érdeklődésünk fölkeltésére.

Nem felejtkezhetem meg éppen ezért, hogy előzetesen egy pár vonásban le ne írjam Bessenyei György vallásváltoztatásának okait s ez okból annak fonalszárait vissza kell vezetnem amaz életviszonyokra, a melyek a megújulás nagy férfának emez elhatározását elősegítették. Annál is inkább, mert csak így lehet megmagyarázni halhatatlan írónk amaz úgy magára, mint környezetére, úgy egyéniségére, mint irodalmi működésére nagy befolyású lépését, melyért könnyen hitszegő, hitehagyott névvel ruházhatnák fel őt. Más a kényszer, más a szabad elhatározás s aztán valaki változtathat vallást külsőleg s változtathat belsőleg külforma nélkül, de mindkettő nyomot hagy az egyén életében, miként azt nagy írónk élet- és gondolkozás-történetében látjuk.

Egy tarka és változatokban gazdag ifjui élet csábító gyönyörűségei tartották lekötve Bessenyei György nemes lelkét és tehetségeit, midőn őt atyja 11 éves korában a hazai mindent feledtető könnyű életre szánta¹⁾ s a pataki kollegyumból kivette; de a szép ifju külső szépsége alvó tehetségeket takart; s másfelől a berczeli ősi birtok nemesi élete erős nemzeti érzést csepegtetett szívébe²⁾, mely alapja lón úgy irodalmi, mint más irányu működésének.

¹⁾ Széchy Károly: Bessenyei. ²⁾ Beöthy: Magyar próza XVI.

Az isteni gondviselés ez ifjut egyszerre egy világváros, Bécs szellem-áramlata körébe helyezte s atyja közbenjárására a Mária Thérézia által alapított s a németesítés eszméjével egybekötött testőrség tagjai közé vétetett föl s 1765-ben Bécsbe költözött. A francia miveltség¹⁾ hatalmas áramlata hatotta át ez időben az irodalmat s a társadalmi életet s ennek szelleme uralkodott a bécsi udvarban is, a hol a szépséges, mézes-mázos szavu királynét, Mária Théréziát cseh, osztrák s magyar főnemeseeknek egész raja vette körül. S midőn Bessenyei megjelen a fényes világtárlat és a miveltség eme körében, mind az ő, mind a magyar nemzet elmaradottsága kiáltzott s a mi ifjunk szívét a szégyenletes bánat mellett egy nemes elhatározásra vezette, hogy az ő és hátramaradott nemzete állapotának újjáteremtésére fogja szentelni minden idejét.

Két irányban mivelte magát²⁾ s míg egyfelől éj-nap az irodalom tanulmányozásán fáradt, másfelől a társaságok mivelt viszonyai közé élte be magát annyira, hogy nemsokára Bessenyei zászlót vesz kezébe s a nemzeti újraébredés hatalmas reform-munkáját erős kezekkel és fáradhatlan szorgalommal vezeti. Így lett bölcsője a nemzeti irodalomnak és miveltségnek ama sirgödör, melyet számára a bécsi udvar készített.

Nemcsak az irodalmi irányok különböző fajaival ismerkedett meg Bessenyei, hanem különböző összeköttetései által megismerkedett a bécsi étellel s annak kellemeibe teljesen beleélte magát.

S midőn már viszonyt viszonyra szöve Bécshez fűződött minden emléke s midőn kortársai hódoló tisztelettel rajongták körül a megújhódás nagy férfiát, gárda-hadnagyi ranggal³⁾ kilépett, mert ki kellett lépnie elnehezdedő teste és fővénykórja miatt a gárdából; de a magyarországi ev. ref. egyház titkos ágenseül az udvar körében maradhatott.⁴⁾

Erre vonatkozólag Széll Farkas a „Bihari Remete“ előszavában oknyomozólag bizonyítja, hogy kilépésének oka egyháza szeretete volt.⁵⁾

Akármiként történt, csakhogy Bécsben maradása biztos alapon maradhatott volna, de melyért annyit küzdött a kath. szellemű bécsi udvarnál, éppen egyháza ontotta össze bécsi életének alapfalait.

Ennek oka amaz ellentétben található föl, mely a bécsi udvar és a protestánsok között fennállott és nagy része volt benne annak is⁶⁾, hogy egyházával két pontban összeütközött.⁷⁾ Az egyik, hogy

¹⁾ Széchy Károly: Bess. és társai. ²⁾ Beöthy: Magyar próza. ³⁾ Beöthy: Magyar próza. II. k. 273. l. ⁴⁾ Beöthy: Magyar próza. II. k. ⁵⁾ Bihari Remete: Előszava. Széll Farkas. ⁶⁾ Ugyanott. ⁷⁾ Ugyanott.

hive lett a Ratio Educationisnak, melyet az udvar magáévá tett s melyben a protestánsok egyházi autonómiajokat látták veszélyeztetve; a másik, hogy korának egyik leghatalmasabb vezérférfiát, egyházában is legnagyobb tekintélynek örvendő gr. Teleki József főurat, megsértette.¹⁾

Ez okok alapján Bessenyeitől bécsi megbízatását visszavonta az egyház, a mivel elvesztette 2000 forint évi járulékát is. Ez esemény igen komoly helyzetbe juttatta s Bécsben maradása lehetetlennek látszott; irodalmi munkássága megszakadt s szívének minden vágya a megsemmisülés mélysége fölött állott; ilyen nehéz helyzetben gondolt reá és fogadta el az áttérés egyetlen eszközét, mely még Bécsben maradását biztosíthatá. 1779 aug. 15-én áttért a kath. hitre s Mária Theresziától kegypenzt nyert.

Még 1785-ig Bécsben maradt ez esemény után, de ekkor vissza kellett lépnie, minthogy II. József trónra léptével az udvar szelleme megváltozott²⁾ s az ő évi járuléka elvételét. Ekkor aztán hazatért pusztakovácsi falusi jószágára.

* * *

A XVIII. század második felének bölcsészeti iránya a felvilágosodás széleskörű áramlata alatt oly jelleget öltött magára, mintha a száz évek hosszú bonczolgatásait most egyszerre tiszta alapra fektette volna. De míg e felvilágosodás, melynek kiválóbb képviselőit a francia föld adá: Montesquieu, Voltaire, Rousseau és az encyclopedistákban, a polgári és állami élet terén oly biztos és annyi maradandó eszmét hozott létre, addig a philosophia körében csupán egy irány, a sensualismus megalkotásával hagyott nyomot, mely élesebb határvonalakat jelzett s melynek történelmi fontossága nagyobb, mint a bölcselem, a melyet tartalmaz.

Locke bölcselete hatotta át ez időben a philosophiát, mely bölcselem az embert az érzékiségből magyarázta ki és innata ideákat nem ismert el. Ez irány volt nagy hatással Voltaire gonkolkozására s Bessenyei elmékedésére is, ki Voltairenek nem csak tanítványa, hanem egyenes követője volt, annyira, hogy írásaival műfajról műfajra, könyvről könyvre, gondolatról gondolatra követi.³⁾

Ha azt a vallás-philosophiai gondolatkört akarjuk megvilágítani, a mely Voltairet korának egyik kimagasló alakjává emelte, akkor

¹⁾ Bihari Remete: Előszava. Széll Farkas. ²⁾ Beöthy Zsolt: Magyar próza V. ³⁾ Széchy K: Bessenyei és társai.

elég egyenesen az eredményt fölemlitenünk, t. i.: „Az Istenhit nála nem lelki szükség, hanem tisztán a gondolkodás eredménye.“¹⁾ S a nagy miveltségü, a történelem és a természeti világ körében egészen otthonos író sorából kilátszik, hogy úgy cosmologikus, mint theologiai felfogása a dualismus alapján nyugszik.²⁾ Isten létele egész lénye előtt, mint elútasíthatatlan valóság jelenik meg s nem hogy az atheismus nehéz vádjá illetné őt, sőt meg kell hajolnunk tisztult fölfogása előtt s őt úgy kell tekintenünk, mint a tiszta ész, szabad vizsgálódás egyik nagy alakját, a ki a theologia mezején annyi tévesztő út, keresztül-kasul járó irányok között méltó pélgánykép lehet. Ismeretes ama mondása: „si Dieu n' existait pas, il faudrait l' inventer, mais toute la nature nous crie, qu'il existe“ s műveibe bele van hintve e nagy gondolat: a természet rosszul van elnevezve; „voltaképen művészet az, a mely a művészre vall³⁾ s így csak árnyéka sincs nála az istentagadásnak, a melylyel némely írók vádolták. S valóban az Isten eszméje, a lelkiismeret hatalma, a vétek és bűn fogalma a tiszta és józan ész mérlegén a felvilágosult Voltaire műveiben oly vonásokkal jelennek meg⁴⁾, a melyek a tisztult fölfogás világosságául tekinthetők. S ezért van az, hogy a theologiai és philosophiai kérdésekben olyan álláspontról tekintí a hittan problémáit, a mely korát messze túlhaladta. A lélekalhatatlanságnak nem, de a determinismusnak híve; az előbbit, minthogy nem tudja megmagyarázni a tiszta ész alapján, azért „nyilvánvalónak állította, hogy az ember, minden más állat, mint a növények, mint talán a világnak valamennyi lénye általában azért alkottatott, hogy legyen, azután ismét ne legyen“; az utóbbit, a determinismust a materialismus merrev tanai alapján fogadta el s mégis szilárdan áll a jó és rossz, a vétek és erény, a jutalom és büntetés ethikai fogalmai, a vallásos fölfogás mellett.

Bessenyei Gy. az embert az érzésből magyarázza ki s így kora sensualismusának egyik szószólója, de biztos elhatározásra nem jut, mert philosophiai gondolataival nem kíséri Voltairet. A míg más irodalmi műfajokban nyomról-nyomra mestere után halad, addig e téren egyénisége előtérbe lép s éppen e körülményekből magyarázható ki, hogy a philosophiai kérdésekben sokszor határozatlan s bölcsészeti fejtegetéseiben sok az ellenmondás.⁵⁾ Írói termékenységége szemebetünő s vallásos gondolatainak és elmélkedéseinek minden művében szeret

1) Beöthy: Magyarszép próza. 2) Ugyanolt. 3) Ugyanott. 4) Beöthy Zsolt: A szép prózai elbeszélés. 289. l. 5) Széchy K.: Bessenyei és társai.

kifejezést adni. Hiszen „nevelése, vallásváltoztatása, lelki emésződése, mind összehatnak, hogy érték egész életén nagy érdeklődést érezzen; hisz első emlékei, gyermekkori benyomásainak visszaverődő képei s utolsó küzdései, bánatos szive, gyötrelmeinek fájó kifakadásai a vallás titkairól rajzolódnak.“¹⁾

Vallásos iratai sorrendben: „A szent apostol Tamás ellenállhatatlan bizonyosságáról“ 1773. „A Jézus Krisztus haláláról“ 1777. „Természet világa“, a melyben teljesen theologiai alapon áll, az Isten és a világ viszonya, a szentháromság titka, Isten létezése, a lélek halhatatlansága, a gonosz eredete s a szabad-akarat és a beszámítás kérdéseit bonczolgatja²⁾ s éppen ilyen irányu dolgozatai az „Értelem keresése“ és „Bihari Remete“ czimű munkái. A nagy Voltairenak híu tanítványa s theologiai felfogása tisztult; csupán egyéni tépelődései vezetik sokszor az ellenmondások zürzavarába, melyek vallásos irataiban találhatóak. „Nagyobb a hite, vallásosabb a kedélye, mint mesteré-é, de azért nem hisz a természetfölöttiben s a csodákat s a vallásos mystikát lelkével nem bírja összeegyeztetni.“³⁾

Psychologiai alaptétele: Az ember két részből áll, testből és lélekből, Hartley alaptételére emlékeztet s már az irány is, hogy az embert az érzésből magyarázza ki, a sensualisták befolyását árulja el, a mely különben nagy mesterének, Voltairenek gondolkozásában is nyomot hagyott maga után. Destutt de Tracy e mondatából lehet e bölcselkedők alapgondolatát kitüntetni: „Látnivaló, — úgymond — hogy az érzéklés általános tehetségében egyesitem és foglalom össze azt, a mit a szokás szerint érzelmekre és ismeretekre osztanak s a mit gyakran képes szókkal s nem éppen pontosan szellemnek és szívnek neveznek el.“⁴⁾ Az élet mozgás s a mozgás érzés: ez a fogalom pedig Cabanis tételére vezethető vissza, ki úgymond: „Az érzés és mozgás össze vannak kapcsolva.“ Ezek és az a körülmény, hogy mesterét gondolatról-gondolatra kíséri, Bessenyci vallás-philosophiai gondolatainak gyökérszárait a franczia bölcelem körébe vezetik vissza s így iratait azok viszhangjai gyanánt kell tekintenünk.

Éppen e sajátságoknál fogva van oly nagy fontosságok Bessenyci iratainak, mert képviselői annak a theologiai iránynak, mely a tiszta ész bírálata elé állítja a vallás nagy és sokoldalú tételeit s nem fogadja el amaz igazságokat, a melyeket a tekintélyek, avagy az egyház merev szabályokkal körülvonalozva örök s változhatatlan igazságul állítanak föl.

¹⁾ Széchy K.: Bessenyci és társai. ²⁾ Ugyanott. ³⁾ Ugyanott. ⁴⁾ Lewes Philosophia-tört. II. köt.

A szabad vizsgálódás útja, a valódi igazság lelkiismeretes át- vizsgálása teszi e theologiai irány alapját. Ez irány sok olyan ponton támadhatja meg a theologiai várfalakat, a melyek egyelőre sérthet- leneknek látszanak; de miben nyughatnék meg a gondolkozó ész, ha nem éppen abban az eredményben, melyet saját magában vizsgálódva hosszas bonczolgatás után elér.

A bihari remete vallásos gondolataiból látható, hogy Bessenyei e téren is mesterének hatása alatt áll, a kítől csupán a hit és is- tenfogalom megállapításánál tér el; mert ezek Bessenyeinél más szí- nezettel jelennek meg. Vallásos felfogásával odáig jutott, hogy a szentháromság hiten, a bűn és beszámolás tanain kívül más hittani nézeteket elútasított magától. Ámbár kath. hitre tért, de hevesen támadja meg a kath. papságot, mely csupán haszonvágyból térít s a melynek hittani tételei a szentirással még távolról sem egyeztetetők össze. Kiméretlenül támadja az erőszakos térítés ördögi munkáját¹⁾, a katholicismus dogma tételeit: a pápa csalhatatlanságát; lelkének igaz sugallatával kérdi: „Misét, böjtöt, úgy hogy tojást, rizát, vid- rát, békát, szárcsát, tejet, vaját, tésztát ehessen, mi módon bizonyi- tod meg a bibliával? Hol vannak a szenteknek imádása, csodálatos képei? Hol vannak a papok gazdagsága? Hol az utolsó kenet? Hol a papi nőtlenség? Hol az olvasó? Hol a Krisztus testének isteni- emberi természetével megétele? Hol bizonyitod ezeket a szentirás- ból? Hol van a purgatoriumra hagyott sok pénz? és hol van a mi- sének párja egy forintra szabva? Hol van a kapuczinus, karmelita néma barát, ki azzal dicsőíti Istenét, hogy megnémul s kopaszon jár, a kapuczinus fabocskort fűz, hogy abban hatalmas ura gyönyör- ködjön? Lásd mimódon kívánod bizonyítani ezt mind a szentirásból, ha hitemet e szerint kívánod fölállítani“.²⁾ Ilyen benső gondolatokra vezet a Remetét az észszerű vizsgálódás s a katholicismus nem hogy összeférne lelkével, de iszonynyal fordul el ama vallástól, mely annyi, a józan észszel össze nem férhető tant vall.

Sőt még ama vallásnak is vannak ferde kinövései, melyben fölneveltetett s a józan ész kritikája kidobja a Kálvin vallásából a merev tantételeket s bármennyire igyekszik is megtartani a Kálvin tételeit, de nem állhatnak meg a gondolkozó ész helyes és alapos felfogása előtt. A praedestinatio elmélete homlokegyenest ellenkezik az emberi szabadakarattal és a beszámítással s reá mutat ez elmélet tarthatatlan oldalára: „A büntetés, a bűnnek következése, hogy kö-

¹⁾ Holmi. II. szakasz ²⁾ Holmi. III. szakasz.

vetkezessen oka nélkül? Miért teremtené az irgalmas Isten érzése-
met csak a végre, hogy tette nélkül elátkozván örökre, meghalhatatlan
kinjaiban magának kedvét keresse? Az elkövetett bünökért
is elég az örökös büntetés, hát a ki még nem is vétkezett, érdemel
halhatatlan kinokat?

Ó! ne fosztnátok meg tudósok lelkeket azon egyetlen egy vi-
gasztalástól, hogy érdemében Istene előtt láthasson valaminek! És
mi vagyok, ha Isten előtt akaratom nincs, sem jószágos cselekedete-
m?¹⁾ A mint a természetes ész, mely nincs elvakítva felekezeti
szükkeblüségtől, a vallás mezején szabadlábban jár, lépten-nyomon
belebotlik a különböző vallás-irányok árnyoldalaiba, mint a minő a
katholicismus összes czeremoniája, Kálvin praedestinatioja s a meg-
igazulás, melyet nem egy vallásfelekezet oly középkori felfogásban
emelt dogmájában tantétellé. Erre nézve a Bihari Remete szintén a
tisztá ész fölfogásánál marad: „Ingyen kegyelem tartson meg min-
den érdem nélkül!“²⁾ Nem tud megbarátkozni azzal a gondolattal,
hogy valakinek érdeme az ő cselekedetei nélkül neki kegyelem-esz-
közül szolgálhatna, a mint azt nem is lehet a józan ész előtt elis-
merni. Sőt megtámadja ama tételt is, hogy a jó cselekedethez hit
kell s nézete, hogy a jó cselekedet hit nélkül is jó cselekedet ma-
rad úgy Isten, mint emberek előtt.

„Ehező voltam: — mond — ennem adtatok, szomjuhozó
innom, beteg: meglátogattatok. Jertek atyámnak országába! Hol kell
világosabb jutalom jó cselekedetemnek megismeretében?“³⁾

Az eredendő bün tanát nem tudja megmagyarázni s úgy látszik,
hogy józan értelme e tételt nem tudta összeegyeztetni saját lényével,
hisz ő úgy fogja föl, hogy az ember mindig csak ember volt. Ádám
előtt épp úgy, mint Ádám után. S aztán mi a véték? Az igazság
és parancsolat ellen való cselekedet! S mi az igazság? S mi a pa-
rancsolat? „Van az Istennek magának törvénye . . . mivel te ke-
resztény vagy; Mózesből hozod elő erre a tizparancsolatot s ha a szent-
írás határozza meg az ellenállhatatlan igazságot, úgy azoknak, a kik
belőle szedik a törvényüket, egyenlő igazságnak kell egymás között
lennie.“ Az eredendő bünellenkezik a véték és ember fogalmával.⁴⁾
A véték csak az elkövetett cselekedet következménye lehet s min-
den elkövetett hiba nélkül az embernek bünt tulajdonítani nem lehet,
a mint azt az eredendő bün tanának hivei teszik.

1) Bihari Remete: Megigazulás. 2) Bihari Remete: Jó cselekedet. Erő.
Érdem. 3) Bihari Remete: Jó cselekedet. Erő. Érdem. Jegyzésben. 4) Bihari Re-
mete: A véték. -

Tovább folytatja s behatóan taglalja a Kálvin előre elrendelés tanát, melyben sem természetszerinti indokot, sem észszerű alapot, sem vallásos hitből származó bizonyítékot nem talál: „Csak az istenség láttatna vélem magát mulatni?“¹⁾ S e nézet igazolására Pál apostol leveleiben talál viszhangokat, de ezek nem vezetnek félre, bár olvassa Pál Eféz. lev. I. R. 4. 5., 6. versében: „Miképpen választott minket ő benne világ fundamentumának felvettetésének előtte, hogy lennénk szentek, ki eleve elrendelt minket a fiuvá való fogadtatásra.“ De nem állapodik meg ebben, sőt még saját élettörténete sem bírja arra a gondolatra, bár a mint életrajzából ismerjük a sors mostohán bánt vele. Saját szavaival így kiált föl: „Oh, inkább szeretek okaimban tévelyegni, mint az Isten jóságáról ilyen földhöz verő tudományt hinni, mely természetének méltóságát kisebbíteni láttatik!“²⁾ Az Istenhit eszméjével odáig haladt, hogy a természetnek van Úra, de meghatározni mibenlétét, vagy tudni azt, hogy mi módon, minő eszközökkel, áldozattal kíván imádtatni, azt nem lehet kimagyarázni. Éppen ez okból -- úgymond -- vallás kell!³⁾

A keresztény vallás felekezeti hiszik, hogy mielőtt az első pár ember elkövette volna a bűnt, egy boldogabb világ volt. Hogy mennyire észellenes fogalom és mi több hit ez, azt éppen Bessenyei irataiban olvashatjuk. Hisz mentől messzebb elvisszük az emberiséget, annál szűkebb látkört és annál több tudatlanságot kell tulajdonítanunk az embereknek s „mi okozza?“ „Az a kihirelt arany idő s annak boldogító együgyűsége, tudatlansága? S mikor volt az a boldog idő?“⁴⁾ Igen, az író szellemében fogva föl, a vallásos költészet több más nyilvánulása közé besorozható ez a tan, de mint főbb dogmai tétel a felvilágosult gondolkozó előtt meg nem állhat.

Egy vegyes s előttünk zavarosnak látszó, összehalmozott gondolatsorozatot kapunk ezenkívül még a lelkiismeretről, szabadakaratról, vétekről, az igazságról, tudományról és tudatlanságról, majd a lélekről, születésről, nevelésről, sőt egészen más irányu tárgyak is vannak felölelve e munkában, mint az országglás, aranycsinálás, az emberi társadalom, király, honfi kötelesség, hatalom, emberi öröm, nagyság, nyugalom stb.

De éppen a nagy tér, a melyet beölel, teszi a tanulmányt nehézkessé s így kellett nekem is csupán a vallást érintő gondolataira támaszkodnom, nehogy az általános tanulmány által, írónk ama hi-

1) Bihari Remete: Megigazulás. 2) Ugyanott. 3) Ugyanott. 4) Bihari Remete: A világ így megyen.

bájába essem, hogy a sokoldalúság miatt az egyes dolgok elmosódjanak.

S míg művének első felében a szabadakarat mellett harczol, addig a „Holmi“ utolsó fejezetében már a determinált akaratot írja le élénk gondolatmenettel.¹⁾

A lelkiismeretet szintén egyszer úgy jellemzi, mint örökre állandót, máskor mint örökre változót.²⁾ S e kettős állítását arra vezeti vissza, hogy először a természet alapján, másodszer a tudomány érdekében vizsgálja a lelkiismeretet. Az akarat szabadsága mellett így érvel: „Hogy élhetnék akarat nélkül üres magammal? hogy mindig vágyakodjam; örökké kívánjak, helyettem pedig örökké más akarjon. Nagyobb dicsőségére szolgálna-e az Istenségnek is embereket teremteni bölcs lélekkel, okossággal, szabad akarat nélkül, mint úgy hagyni őket, hogy képét viseljék? Minek a bölcsesség, ha nem vezérelhet? Minek a vágyódás, okosság, ha nem akarhat?“ A determinatit pedig úgy írja körül, mint a mely szerint az ember a természet örökös rabja: „A magával született természetnek minden ember rabja, úgy hogy azt soha sem változtathatja, akár mint kívánja akarni és mivel az ember a nagy természetnek egy izecskéje magában, bizonyos, hogy annak szoros törvénye alá van vetve.“³⁾

Ingadozása, határozatlansága látszik az akarat meghatározásánál, de úgy látszik még jobban a lelkiismeret kérdéseinél. Lelkét bántja az áttérés gondolata, melyből magát a körülmények kényszere által kívánja kimenteni s igyekszik magát megnyugtanni; azért nyilatkozik így a vallásváltoztatásról: „Ha — valaki — lelkének ismereti a körülötte levő vallásoknak tudományai közül egyiket sem fogadhatja el, de mégis szokásaival az emberek előtt valamelyikből lennie kell: akármelyiket választhatja, a hol a világi sorsa jobbittatik általa és a szokások a legkönnyebbek; odébb is mehet, hogy állapotja magával hozza.“⁴⁾ De e nyilatkozatot megczáfolja éppen maga az író, ki erős lelki harczot áll ki azon vallásváltoztatás miatt, a melyben nincsen benső meggyőződés. Pusztakovácsi magányában mindig ezen a kérdésen tépelődik s így szól:⁵⁾ „Vizsgáld meg e szerént jól a dolgokat, majd találni fogod, hogy az embernek, ki 15—20 esztendőt valamely vallásban elért, azt önként elváltoztatni lehetetlen. Ha azért nevelt ember vallását változtatja, arra mindenkor más dologtól erőltetik és soha sem fog a szív új vallásához s

¹⁾ Bihari Remete: A szabadakarat. Holmi. IX. ²⁾ Bihari Remete: A lelkiismeret. Érzés. Szánakozás. ³⁾ Bihari Remete: Megigazulás. ⁴⁾ Holmi. IX. szakasz. ⁵⁾ Holmi. II. szakasz.

azoknak embereihez úgy forni, mint azokhoz, kikkel nevedett. Nehéz nekünk édes atyánk, édes anyánk tanításait, édesgetéseit, mesterünk oktatásait szivünkben egyszerre kiragadni, melyet oda növéssel forrasztott a jótétemény, nevelés, természet és a szokás. Micsoda nehéz dolog egy háládatos gyermeknek édes szülőit, testvéreit szeretni, mégis azoknak vallását utálni, kárhóztatni és azt hinni, hogy atyja, anyja pokolka mennek. Ha pedig egy vallását változtatott ifju, nevelt férfi régi hitével együtt szülőit is megvetheti, megutálhatja, az arra sem méltó, hogy elkárhózzon, alábbvaló vagy nagyobb büntetésre lévén érdemes, mint a milyet a pokol adhat.“ Ilyen nyilatkozat mellett bátran állitható, hogy Bessenyei elítélte magát az ő vallásváltoztatásáért s látszik eme főfogásából, hogy nyilatkozatában nem lehet minden oldalról megbizni, mert azokat saját maga megzáfolja. Éppen így tekinthető az unitáriusokra tett nyilatkozata: „Ha arianus vagyok és szentháromságot nem hiszek: bajod lesz velem okoskodni. Ha egy arianus szentírást olvas és magyaráz vagy tisztel, de szentháromságot nem hiszen, tehát részeg esztelenségén nevetni lehet, mivel a szentírásból szentháromság nélkül okoskodni, hinni nem lehet. (?) A ki szentháromságot nem hiszen, annak a szentírást is mesévé kell tenni.“ E nézete hogy nem alapul benső meggyőződésen, az látszik éppen azon nyilatkozatából, melyet e kijelentés után csakhamar nagy mestere, Voltaire fölfogása mellett tesz: „Sohasem fogja néked egy Voltaire elhinni, hogy a világnak Istenét emberek, mint embert megölhették és keresztfára akaszthatták.“

Művei soraiból Voltaire szelleme emelkedik ki, meggyőződése a nagy mester elveit tartja szem előtt s minden tételében a kor szellemvilága tükröződik vissza s hű kifejezője kora philosophiai, s theologiai szellem-áramlatának.

DEÁK FERENCZ.

Az Isten lelkét meg ne oltjátok.

— Egyházi beszéd. —

I. Thess. V. 19. Az Istennek lelkét magatokban meg ne oltjátok.

Pál apostol az igazi eszményképe a törekvő embernek. Ő hitt a nemes eszmék győzedelmében és azért szólott. Remélt az igazság diadalában és azért szenvedett. Megtanulta a mester példájából, hogy a nemes eszmék olyanok, mint a kovász, mely az egész tésztát áthatja, ezek is átjárják az emberiség eszme és gondolatvilágát. Meggyőződése, nemes lelkesedése, hite, lelke egy magasztos ügy szolgálatába állította. És ő megfelelt, mint egy valódi ember hivatásának s nagy-szerű munkája, nemes lelkesedése, önzetlensége, az az isteni lélek, mely keblét hevítette, apostollá tette, a ki magasztos elhivatása közben verejtékkal, kézimunkával kereste mindennapi kenyerét.

És ő lelkét, magasztos, nemes szellemét, bámulandó életét rányomta műveire, leveleire. Milyen szép és mennyi magasztos gondolat, eszme van a thessaloniki gyülekezethez írott első levélben, a melyet először írt. Ebben a levélben van a szabad vizsgálódók jel-igéje: „Mindeneket megpróbáljatok, a mi jó azt megtartsátok!”

Igaz szeretettel ír a thessalonikabeli gyülekezethez, a melyet három hét alatt alapított, a kik által terjedt el Maczedoniában a Krisztus evangéliuma.

Dicséri buzgóságukat, hogy ők nemcsak meghallgatták az általa hirdetett evangéliumot, hanem *erősek a hitben, gazdagok a szeretetben, kitartók a munkában és szilárdak a reménységben.* De voltak közöttük olyanok is, a kik a gyönyörűségnek, a tétlenségnek, a kapzsiságnak adták át magukat, a kik ingadoztak az új hit megtartásában, a kik az új hit terjedéseért semmit sem tettek, ezeket is inti, buzdítja, bátorítja és lelkesíti, hogy az okosabbak intsék a gyengébbeket, az erősek építsék az erőtlenekeket, becsüljék meg azokat, a kik munkálódnak közöttük, végül hasznos tanácsot ad az összesnek alapgénkben: az Istennek lelkét magatokban meg ne oltjátok.

A mi célunk, törekvésünk is az, ami a nagy apostolé, a hamisítatlan keresztény eszmék terjesztése, hogy ez eszmék hatása alatt legyen erősebb a hit az emberekben, a jó ügy győzedelmében, az igazság diadalában, legyen önzetlenebb a szeretet az ember iránt, a ki testvérünk, ha tudatlan, ha koldus, ha nyomorult, ha elhagyatott is, és legyünk kitartók a munkában, hogy a kitartó munkásság által kifejtsük a bennünk levő isteni erőt, az értelmet, hogy így hasznára legyünk az egyháznak, a nemzetnek.

És ha gyülekezeteinket tágabb értelemben véve a keresztény társadalmat vizsgáljuk, vajjon azokban nincsenek-e tétlenek, restek, nincsenek-e kapzsiak, nincsenek-e olyanok, a kiknél nem a szent eszmék felvirágoztatása, a művelődés, a felvilágosodás terjesztése, hanem a minden nemes érzelmeket elfojtó önérdék a mozgató erő és nincsenek-e számosan, a kik nem a nemes munkában, az önzetlen szeretetben, a nemzet, az egyház felvirágoztatásában találják örömiüket, hanem az élvezetben? És aztán az embereket vajjon a meggyőződés vezeti-e mindig az elvek, a nemes eszmék melletti küzdelemben, vajjon az emberiség nagy tömege még nem mindig a mások szemével lát-e, és nem a mások fejével gondolkozik-e? Hányan követik egyéni hitüket és hányan maradnak abban az egyházban, a melynek tanait nem hiszik, nem értik? Vajjon hallgatnak-e az emberek arra a belső szózatra, a mi az Isten szava az emberben? Vajjon ébren van-e mindig a legnagyobb erő az emberi kebelben vagy alszik egy egész életen keresztül; vajjon lángol-e mindenkiben az a nemes tűz, a miről az apostol oly szépen mondja: „az Istennek lelkét magatokban meg ne oltjátok!” Fájdalom, be kell vallanunk, hogy nekünk, korunknak is szól a nagy apostol intése.

Az Istennek lelkét magatokban meg ne oltjátok. De kérditek mit értünk *lélek alatt* s vajjon *miben nyilvánul a lélek lángolása*.

Mindama felfogások között, a melyet az emberről alkottak a különböző idők nagy gondolkozói, bölcs szellemei, egy sem szebb, mint a héber monda, mely szerént az emberbe isteni szellem van lehelve. Ennek hasonmása a keresztény felfogás, hogy az ember Isten gyermeke.

Korunkban bizonyos irány kezd uralkodóvá válni, mely tagadja ezt a felfogást és a lelket, az emberben levő isteni erőt az anyag működésének tartja.

Az emberiség ama részének, a ki szeretet gondolkozni, vizsgálódni, el kell ismernie, hogy van valami az emberben, a mit a világ összes bölcse sem tudna megmagyarázni Vajjon csodálatosabb-e az ég

számtalan csillagaival, mint az, hogy van az emberben valami, a mi egy pillanatra száz dologra gondol, mely az egész testemmel azt teszi, a mit ő akar? Vajjon nem csodálatosabb-e az a világ, mely belsőkben szétterjed, mint az, a melynek szépségeit látjuk s benne gyönyörködünk? És ki merné tagadni, hogy belsőkben nincs egy csodálatra méltó világ? Ki tudná ezt a világot úgy lefesteni, lerajzolni, mint a milyen az valósággal? A legnagyobb költők, művészek is csak az ihletés perczeiben tárnak fel egy-egy jelenetet belőle s az is minő nagyszerű.

Mi embertársainkat megítéljük szavaikból, tetteikből, cselekedeteikből, de azt a forrást, a mi őket a tett elkövetésére indította, sohasam fogjuk megismerni.

Vajjon melyik bölcs tudná megfejtetni azokat a dolgokat, melyek az ember belső világában véghez mennek? S nem itt folynak-e le az emberi élet legbámulatosabb cselekedetei? Vajjon nem az ember belsejében van-e a forrása a szabadakaratból véghez vitt erénynek, az önfeláldozásnak? Nem innen meritik-e a vértanuk lelkesedésüket s fékezhetetlen bátorságukat, a költők, művészek ihletéseiket?

Nem itt keletkezik-e az erkölcsi törvény, nem innen hangzik-e a kötelesség parancsszava? Nem ez-e a tiszta forrása az önzetlen munkásságnak, nem innen meríti-e lelkesedését az apostol a terhes munkára? A valódi tudós, tanító, próféta lelkesedésének nem ez e a tűzhelye és a kik az emberiség haladása zászlóját kezükben lobogtatják nem innen vették-e az erőt, a kitartó, nehéz küzdelemhez; innen az ember belvilágából, lelkéből származnak az élet cselekedetei; itt van az a szent tűz, a mely hevit, lelkesít a szent munkára; itt van az az erő, a mi szembe mer állani egy világgal és legyőzi ezt a világot, bizva Istenében, önmagában, ügye igazságában.

És a nagy apostolnak igaza volt, mikor így irt a thessalonikabeli gyülekezethez: az Istennek lelkét magatokban meg ne oltsátok!

A keresztény vallás alapítójának az volt a célja, hogy meggyőzze az embereket arról, hogy bennük van az Isten országa, hogy az emberben van valami magasztos, becsülésre méltó, a lélek és ez a lélek a legdrágább, hisz maga a legfőbb lény az Isten is az.

Az emberek mindig anyagi világban éltek, ma is abban élünk, anyag ételünk, italunk, ruházatunk, házunk, anyag az, a mivel munkásságunk, fáradságunk jutalmazva van. Anyag ez a föld is, a melyen születünk, könnyezünk, sirunk és örvendünk. Az anyagot a művész, a teremtő remeke sem nélkülözheti. Szükséges a festőnek a vászon, az ecset, a festék, hogy a képzeletében megteremtett nagyszerű művet tudomására hozza a bámulò világnak.

Nem csoda, ha az ember az anyagon nem tud felül emelkedni. Igazi mély értelem, bölcs szív és nagy lélek, sok tanulás, még több elmélyedés, vizsgálódás kell ahhoz, hogy az emberi értelem belásson a dolgok mélyére! S az emberek szeretik a felületességet, restek a gondolkozásra a mint látjuk, hogy anyagi világban élünk, s mindenki az anyagiak után fut-fárad, elhiszik azt is, hogy a lélek az anyag működése.

Ha az anyag működése volna a lélek, akkor a természet törvénye szerint a beteg, az erőtlen testben gyengén működnék, de nincs-e elég példa, hogy beteges testben volt gyakran a legnagyobb lelki-erő, hősi bátorság, törhetetlen akarat-erő, jellemzilárdság és önfeláldozás?

Ha az anyag működése volna a lélek, akkor a test elporlásával a lélek, a szellem, mely a testben lakott, lángolt, megszűnnék működni. Oh akkor a test elpusztításával ki lehetne pusztítani azt a nemes szellemet, azt a szép eszmét, a melyet a testben levő nemes lélek hintett el földi életében.

De nem azt tapasztaljuk-e, hogy az Idvezítő, a megváltók elvérzenek, de az a nemes szellem, a miért éheztek, fáztak, szenvedtek vagy elvérzettek, még inkább terjed az ő haláluk után. A hős elbukik, de az eszmének élnie kell. A hős elbukása, az eszme biztos győzedelme.

Vegyük hozzá ai, hogy a legnagyobb, a legszebb, a legmagasztosabb tettek, a mit véghez viszuek az emberek a földi életben nem anyagi haszonért, hanem valami szent, magasztos célért történnek!

Vajjon az édes anya önfeláldozó szeretete, a nagy jóltevők adományai és önzetlen munkája anyai nemes kebelnek anyagi haszonért történik-e? Lehetne-e pénzen szerezni önfeláldozó anyai szeretetet, igazi hőst, s lehetne-e pénzért teremteni egy apostolt, egy vértanút, vagy megváltót? Nem ai! Az emberi élet legszebb tetteit nem pénzért vitték véghez s az igazi nemes lélek ma sem anyagi haszonért hat, alkot, gyarapít, hanem azért, mert nemes lelke lelkesíti és ő tesz jutalom nélkül, munkál sirva, alkot könnyezve, gyarapít ha félreértik, félreismerik, mert érzi, hogy az ő tettének nem lehet anyagi jutalma, hanem lelki, szellemi; ő tesz, ha el nem ismerik is és elvérzik, ha kell, csak hogy az eszme a miért élt, küzdött, ne vesszen semmiségbe.

Ez az Istennek lelke az emberben s erről mondotta a nagy apostol, hogy az Istennek lelkét magatokban meg ne oltsaótok!

De kérditek, hogy el lehet-e oltani a nemes lelkesedést, a mi az Isten lelke az emberben?

Igen sok emberben fel sem gyul soha az a szent lelkesedés, az emberiség nagy részében alszik egész életen keresztül az isteni lélek.

A vallásoknak éppen az a célja, törekvése, hogy az embereket álmukból felébreszse, hogy ne engedjék kialudni a keblükben levő isteni lángot, a lelkesedést a szép, nemes, az igaz-ügy iránt.

Érzed; tudod, hogy egyházadat, vallásodat az ősök nemes lelkesedése teremtette meg és tartotta fenn, a dicső példák emlékein lelked gyönyörrel elmereng. Bámulod, csodálsz őket s az mindenestre becsülésre méltó jellemvonásod, de ha egyházad, vallásod áldozatra hív, nem követed a dicsők példáját, s észre sem veszed, hogy az önzés miként oltja meg benned azt a szent tüzet, az Isten lelkét!

Szövetkezel a jókkal, az igazakkal, hogy diadalt szerezz a jognak, a szabadságnak, az igaz eszmének s hogy előbbre vidd a felvilágosodás zászlaját. De alig léptél oda, már is ingadozol, néhány önző lélek, kiktől családod jólléte függ, másképpen gondolkodik és te habozol, végre kimaradsz a nemes lelkek seregéből s észre sem veszed, hogy a kishitűség kioltá szivedből a szent tüzet, az Isten lelkét!

És aztán hányan dobják magukat az élvezet karjaiba, a mi eloltja keblükből a nemes lelkesedést a szent, a magasztos ügy iránt.

~~Akarjátok-e keresztények, hogy az Isten lelke ki ne aludjék kebletekben?~~ Akkor Pál apostol intését, a melyet a thessalonikabeli gyülekezethez intézett, el ne feledjétek! Legyetek erősek a hitben, gazdagok a szeretetben, kitartók, a munkásságban és szilárdak a reménységben! Ezekben áll a lélek lángolása, élete!

Legyetek erősek a hitben, hogy azt a hitet, a jó ügy győzedelmében való hitet meg ne rendítse sem az emberek félreértése, irigysége, önzése, ridegsége, mert van az emberi elismerésnél felemelőbb, magasztosabb, öntudatod tisztasága, lelkedben annak az égi hangnak sugallata: „Ne félj! Én veled vagyok és nem hagylak el tégedet!”

Legyetek kitartók a munkában!

Nagy és nemes tettek véghez vitelére a magunk, egyházunk boldoggá tételére, felvirágoztatására ne várjunk külső erőt, segédelmet, hanem mint a naphól sugárzik a fény, a földből buzog a forrás, saját lelkünkől vegyük a lelkesítést a mi buzgóságunk, áldozatkészségünk, a magunk munkássága, jó akarata virágoztassa fel egyházunkat, vallásunkat! Csak az áll szilárdan, a ki önmagára támasz-

codik, önmagában bizik! Ez a legnagyobb erő, ez teremtette meg a kereszténységet s a kereszténységben a mi vallásunkat, erős a hitem és meggyőződése, hogy csak is a mi lelkesedésünk, buzgóságunk, áldozatkészségünk fejlesztheti, gyarapíthatja. Ezt a lelket, az Istennek lelkét magatokban meg ne oltásátok!

Legyetek gazdagok a szeretetben. Az Isten lélek, az Isten szeretet. Az emberi lélek az istenség ajándéka.

Mi megbántjuk a teremtőt, az Istent, mert vétkezünk, de ő mégis szeret, elhalmoz testi, lelki javaival; mi gyűlöljük embertársainkat, de ő folytonosan eláraszt jótéteményeivel.

Szeressünk mi is mindenkit, mint a jó Isten, ha nyomorult, ha koldus, ha tudatlan, ha elhagyatott. Tegyük meg mindent, hogy a nyomor, a tudatlanság, az erkölcstelenség sötét fellege oszadjék a földről és ragyogjon a szeretet fénylő napja.

A mi előttünk kedves, családunk, egyházunk, hazánk, nemzetünk, annak felvirágoztatásáért mi áldozunk. Mint a szülő mindent megtesz gyermekeért, úgy mi is lángoljunk azért, a mi szívünknek, lelkünknek kedves.

Csak az, a ki önzetlenül lelkesül, az érhet el szép sikert. Állítsatok nemes lelkesedésű embert egy elhagyatott ügy élére és a szent ügy felvirágozik, a nemes eszme diadalt arat.

Igazi lelkesedés legyen mindnyájunkban és az egyház, a melynek szolgálatában állunk, felvirágozik, halad, gyarapodik, a család jólétnek örvend, a társadalomba beköltözik a szeretet és az elmék azt hiszik, a mit meg is értenek, át is érzene! Csak ne feledjük az apostol intését és zengjen fülünkbe szüntelen ez az isteni szózat: „Az Istennek lelkét magatokban meg ne oltásátok!” Ámen.

DÉZSI MIHÁLY.

A hit virágai.

— Imák a nők számára. —

IX.

Hozzád vágy az én lelkem én Istenem! Abban van az én szívemnek minden öröme, ha téged imádkhatlak, ha elrebeghetem egyszerű imámat.

Oly nyugtalan addig lelkem, oly tehetetlennek, oly erőtelennek érzem magamat, míg hozzád nem esedezem, -- míg érzéseim és gondolataim fohászban nem olvadoznak, — de mihelyt az ima felbuzog keblem szentélyéből, mihelyt hitem ajkaival illehetem áldó kezedet: szent béke száll szívembe s az élet és a világ szép és kedves lesz előttem. Mint a jótékony harmat az eltikkadt mezőknek, oly üdítő gyermeki imám erőtelen voltomnak.

Az élet útjai oly sikamlósak; a bűn ezer alakban kísért; a gonoszság, roszakarat és a rágalom, mind meg annyi undok kígyók fulánkjaikkal felém sziszegnek; a lét küzdelmei kétségbe ejtenek; — a láthatár elborul, gyászt ölt magára, s én, mint egy tehetetlen gyermek a sötét éjszakában: borzalommal érzem egyedülvalóságomat. De imám szavára fölragyog hitem csillaga! s kegyelmed Uram, — kézen fog, megbátorít, vezérel és gondviselésed a hit, remény és szeretet érzéseiben kiegyenlíti méltatlan érzéseimet; begyógyítja a keblemen ütött sebeket.

Ha te velem vagy Uram: semmisse árthat nekem! Ha te gyámolitsz: semmisse nehéz!

Oh légy velem, én mennyei édes Atyám, míg földi-létem napjai tartanak. Bátoríts jelenléteddel. Erősíts kegyelmeddel. Oltalmaz meg gondviselésedd.

Neved dicsőségét hordozom én az én ajkaimon! Benned van az én bizodalmam. Benned van az én erőm és dicsekedésem. Hozzád inádkozom én éjjel és nappal. Hallgassd meg az én fohászaimat, — vedd kegyeidbe az én könyörgésemet.

Uram! ne zárd el a te egeidet tőlem, hadd lakozhassam veled, s már itt a földön törvényeid betöltésében, lelkiösmeretem tisztaságában: hadd érezhessem a menyország édes örömét. Amen.

X.

Örök jóságú Isten, én mennyei édes Atyám! szívem érzései, lelkem gondolatai hozzád vonzanak, téged keresnek. Csak akkor vagyok igazán boldog, ha téged imádhatlak, ha jóságodért erőtelen ajkaimmal hálát rebeghetek.

Oh mi kibeszélhetetlen is a te szereteted, mi végtelen a te kegyelmed! Érzem, hogy én méltatlan vagy k: vétkeim megzavarják lelkem nyugalját; bűneim miatt félve tekintek egeidre... és mégis hozzád vágyom, téged óhajtlak! Hitem csak általad és benned talál békét, nyugalmat, kegyelmet, erőt és vigasztalást.

Kihez is mennék máshoz oh egyedülvaló igaz Isten?

Csak egyedül te ismerhetsz engemet. Fogyatközásaimat, gyarlóságaimat, gyengeségeimet és szívem-lelkem *nemesebb* érzéseit, gondolatait, törekvéseit, -- küzdelmeimet, csalódásaimat, méltatlan fájdalomaimat te ismerheted, te ítélheted meg, ki csalhatatlan vagy ítéletben, ki a sziveket és veséket vizsgálod és belátsz a csontok megöszlásaig...

Te tudod jó Atyám, hogy én igazán szeretlek tégedet, hogy én a te törvényed útában ohajtok járni, — hogy az az én lelkemnek legfőbb törekvése, hogy mindenekben a te szent akaratodat cselekedhessem...

Oh, mi boldogító, hogy te, kitől minden és mindenek függnek, a gyarlóságot nem kárhoztatod; az erőtelenséget gyámolítod, a szenvedést vigasztalod, a betegséget gyógyítod; a megtérést örömmel nézed és még a megátalkodottságnak is időt és alkalmat nyújtasz a megtérésre, megjobbulásra. Oh, mi boldogító, hogy te még a szenvedésekkel is a mi javunkat akarod.

Uram! az én erőtelen bűnös, gyarló voltomat vedd fel a te kegyelmed karjaira. A te orcádnak áldott sugarát ne zárd el tőlem. Gyógyítsd meg az én beteg lényemet az emberi vétkek sorvasztó gyomjaitól, hiábavalóságaitól, hogy szívem, lelkem, mint egy meggyógyult, előkészített jó talajú föld, százszorosan teremhesse meg az erény virágait, a jótettek gyümölcseit. Szentelj meg engemet a te kegyelmed gazdagságával, hogy az én gyermeki hitem megnyugvással fogadhassa atyai látogatásaidat s a szenvedések között is megoltalmazhassam lelkem féltőbb kincseit.

Neveld, erősítsd az én gyenge hitemet a te megszentelő szentlelked ereje által, hogy az élet viharaiban is csüggedetlen bizalommal zenghessem :

„Gyermek hittel öntudatlan
Nyugszom meg a gondolatban,
Hogy övéit el nem hagyja,
Ki mindnyájunk édes Atyja . . .“

Amen.

XI.

Oh Isten! ki a végtelenségben minden anyag és minden erő felett atyai szeretettel örködsz, hogy azok összehatása, az örök változásban a te változhatatlan szeretetedről tegyenek bizonyosságot év-milliók mulva is, oh Isten: nem háborítom-é meg végetlen szeretetedet, ha erőtelen imáimmal fel felsóhajtok tehozzád? . . . nem bántom-é meg kegyelmedet, ha gyakorta esedezem atyai áldásaidért? . . . nincs-é terhedre, hogy az én lelkem téged óhajt, téged keres és rajtad csüng szüntelen? . . .

Hiszen a te atyai örökdő szeretetednek nem csak én reám, hanem a világegyetem összegére is ki kell hogy *áradjon!* . . . Te szabad ki a végtelen idők határait. Pályaútat mutatsz az égi testek számlálhatatlan sergeinek. A zúgó szelek irányát, a rohanó folyók zajlásait, a hánykódó tengerek hullámvetéseit, szereteted vezérli, szereteted fékezi. Alakulás és széthomlás, mozgás és nyugalom, virulat és hervadás, fény és árny: minden a te szereteted törvényének engedelmeskedik és a te hatalmat, bölcseségedet és jóságodat hirdeti

Az ellen- és összehatás; a menydörgés és némaság; a tevékenység és pihenés; a borulat és verőfény; a nappal és éjszaka; a közel és távolság; a terjelem és parányiség, minden de minden, erő és anyag, örök változásaiban, jelenéseiben hymnussá olvad össze s téged áld, téged magasztal, téged dicsőít . . . Hát én hogyan rebeghetném el gyermeki fohászomat, ki *öntudatommal* érzem, sejtem, látom mindenható hatalmad bölcsességét és alkotásait? . . . hogyan tárhatnám fel előtted lényem szentségét? . . . hogyan imádkozhatnám jóságodat, mikor előtted nincs nagyság, nincs törpeség: ki előtt a rész és egész, az erő és gyengeség, a világosság és sötétség, a múlt, jelen és jövő: *egyforma*. Te nem csak a napokra, hanem sugaraikra is, nem csak a világra, hanem porszemekre is örködsz, gondot viselsz.

Oh Uram! én tudom, hogy az én gyakori imádkozásom nem háborít tégedet. Te nem lankadsz, nem fáradsz, téged mi sem nyugtalaníthat. Az én erőtelen imám, ha örökké zengene is — nem hábo-

ritás reád nézve, sőt atyai örömed van, ha látod, hogy gyermeked, kit képedre és hasonlatosságodra alkotál, a buzgóság szárnyain feléd száll, téged keres; téged óhajt.

Gyermeki bizalommal keresem hát a te egeidet óh én édes jó Istenem. Neved dicsőségét hordozom ezután is az én ajkaimon, míg földi életem napjai tartanak. Téged áldlak, téged magasztallak az én könnyörgéseimben. Hozzád sóhajtok az én szükségeimben. Áldásaidért esedezem az én nyomorúságaimban. Szabadításodat várom az üldöz-
tetések között. Gondviselésed vezérlő kezében bizom az élet vándor útain. Atyai segedelmedért folyamodom az élet küzdelmeiben.

Oh mert elhagytott, erőtelen, tehetetlen vagyok a te kegyelmed nélkül.

Hallgassd meg azért Uram az én imádságomat, midőn hozzád sóhajtok éjjel és nappal. Áraszd ki reám a te kegyelmednek jóságát. Ne vond meg a te irgalmasságodat tőlem. Küld el a te gondviselésednek angyalát hozzám, hogy vigasztaljon meg ezután is a te atyai édes szózatod: „ne félj!.. veled vagyok!... nem hagylak el!...“

Amen.

RÉDIGER GÉZA.

Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia.

Második Rész.

Orthodox politika és családügy.

I. Fejezet.

Révész Kálmán tudományos érdekű észrevételei — Első erkölcsi hatása a föl-lepett protestantizmusnak. — Kálvinista és unitárius testvériség, avagy: mi az a kálvinizmus „jótekonny átalakító befolyása.“ — Méltó kegyelet az orthodoxia hősei iránt — A „kálvinista Loyola“ és a „hercegszöllősi pápa“ — Geleji Katona, „az orthodoxok legnagyobb erdélyi püspöke.“ — Kálvin, Mélius és az orthodox papság „ádáz ros-zakarata.“ — Mint jellemzi Révész Kálmán a kálvinistákat. — Unitárius papok sérelmes földic-érése. — Az unitárius Trombitás megrovása. — Egy kitűnő hírlapi cikk figyelmen kívül maradása. — Sztárai, mint a dunántúli unitarizmus úttörője. — „Hős“ Mélius vitézségének rozsdás fegyverei. — Kálvin, mint az antitrinitárius e-zmek elhíntője. — Révész Kálmán pellengérré állítja a legorthodoxabb feltételes okoskodást. — Révész Imre eddig nem méltánylott jelességei és Kálvin híres logikája. — Mit szól mind ehhez a Prot. E. és I. Lap.

Révész Kálmán kitűnő „Unitárius Történetírás“-ának még hátralevő, nem oly kiválóan családias jellegű észrevételeivel nagyon könnyen leszámolhatunk.

Nehezen esik az „Unitárius Történetírás“ kiváló tehetségű ifjú szerzőjének az, hogy én „Unitáriusok Magyarországon“ cz. művemben Kálvint Loyolával, Kálvin orthodox híveit a jezsuitákkal teszem párhuzamba. Arról természetesen mélyen hallgat, hogy e nehezelt összehasonlításra első sorban saját atyjának szellemeskedő megjegyzései adtak útmutató példát és alkalmat, ki, úgy látszik, örömét találta e korántsem meglepő egyezésben. (Lásd: *Kálvin élete* 299. 300.)

Azt sem nézi jó szemmel R. K., hogy az orthodox kálvinistákat és katolikusokat egy kalap alá vonó „Balassi Menyhárt árul-tatását“ művemben a maga helyén elég behatóan tárgyalom. Indulatba hozza ez R. K.-t s „valóban nem tud elég kemény szavakat találni“ annak a vakmerőségnek jellemzésére, hogy én e XVI. sz.-beli unitárius műnek egyik alapeszméjeül azt állítom, hogy az orthodox kálvinizmus „az erkölcsöket megvesztegeti.“ (*Unit. Történetírás*. 6.)

Az én könyvemben, mely valószínűleg betűről-betűre megegyezik a Révész K.-nak küldött példánnyal, a kérdéses helyen ez áll:

A „Balassi M. árul-tatásának“ költője „a lángész megillető bá-torságával pellengérré állítja az egész megrothadt külső Magyarorszá-got, a gúny ostorával megostorozván az elfajult nemesi udvart, az

erkölcsi jellemet megvesztegető kálvinizmust és a lelkiekkel kalmárkodó pápistaságot.“ (*Unit. Magyarországon.* 93.)

Tehát igazság szerint nem az *erkölcsöket*, hanem az „*erkölcsi jellemet*“ megvesztegető kálvinizmust kérhetné jogosan számon tőlem az egyházjogtan fiatal pápai tanára. Utalhatnék ugyan e részben feleletül csak egyszerűen magára a tárgyalt erkölcs- és jellemfestő XVI. sz.-i színműre, vagy az onnan könyvemben elég bőven közölt megfelelő részletekre és a szintén ugyanott pontosan felsorolt felvilágosító forrásokra is, a minők: Beöthy Zsolt ifjúkori szép tanulmánya a *Századok* 1876. évfolyamában, meg az 1561-iki debreczeni hitvallás igazi Kálvin-szellemű orthodox hitczikkei; de hát fiatal kritikusunak nem esnek elég szerencsésen kezére mindezek s a bennök rejlő bőséges bizonyító erősségeket talán azért nem méltatta könyve ki-bocsátása előtt hecses figyelmére

Utalhatnék ugyan még e részben s talán nem kis igazsággal az ezeknél sokkal közelebb eső Révész Imre egynémely idevágó dolgaira is oda fön, vagy talán a nagy Méliusra és magára a legnagyobb Kálvinra is. De az „erkölcsi jellemet megvesztegető kálvinizmus“ vizsgálásánál ifjú kritikusun bizonyára elengedi nekem e korszakos nagy alakok szembeállítását és megelégszik a fennebb megismert adatok után egy jól ismert közönséges kézikönyvvel is, mely a „*protestáns népek erkölcsi fejlődéséről*“ ily tanulságos módon értekezik:

— És valóban az *erkölcsi állapotok mély sülyedése a jobbak lelkét komoly aggodalommal töltötte el.* Maga Luther is hangosan panaszolt az *erkölcstelenség minden fujának növekedéséről.* De ez az átmeneti korszakok rendes jelensége. A katolikus egyház igájától alig megszabadult nép a *protestáns szabadságot nem tudta józanon használni*; sőt a *többség* azon téves gondolattal áltatta magát, hogy *ha egyedül a hit útvezit: akkor a jó cselekedetek nem sokat nyomnak.* Aztán a véget nem érő hitviták csak a felekezeti türelmetlenségnek és *nem az erkölcsi javításnak. építésnek voltak magvetői.* Mig a felekezetek papjai saját dogmaik igaz volta mellett a szenvedély fegyvereivel harczoltak; *addig a Jézusi szeretet ígéje leszorult az egyházi szószékekről s a hosszú theologiai küzdelem alatt a dogmával jól tartott nép méginkább elvadt.* A tudatlanság sűrű homályát a felvilágosodás napjának áldásos sugarai még nem tudták egészen eloszlatni; *az erkölcstelenség és nyereség növekedőben volt!* (*Warga Lajos: Ker. egyház tört. II. 374. 375.*)

— Czáfolatra nincs szükség, — úgy véli a magát e ponton is nagyon is erősnek érző R. K. „Csak egy *gonosz* kérdés lebben el ajkunkról, mikép mondhatja mégis Kanyaró műve 211. lapján, hogy az unitáriusok e veszett erkölcsi kálvinistákban: *találtak a nevelés, gondolkozásmód és külső szokások tekintetében legközelebb testvérekre.*“ (*Unit. Történetírás.* 7.)

Megfelel e gonoszkodásra is a mi jó öreg Wargánk a következendőképen:

— Miután azonban a forrongás szaka elmúlt s a felkavart zavaros elemek leülepedtek, *a küzdő új egyházak hosszas fáradozás után*

végre megérték, hogy hűveik erkölcsi életében kedvező fordulat állott be. (Ker. egyh. tört. II. 375.)

Azt talán mondanom sem kell, hogy R. K. nagy gonoszkodásában elfelejti azt is közölni egyszersmind olvasóival, hogy könyvem idézett helye szerint az unitáriusok a XVIII. sz. elején jutottak a református egyházzal oly testvéri közösségbe, hogy a katolikus térítőktől zaklatva, a Dunán túl majd mindenütt reformátusoknak állhattak be. S a természetes fejlődés útján a többi reformátusokkal együtt oda jutottak végtére, hogy ma már, mint erről püspökük jelentéséből értesülünk, különbséget sem tudnak találni az ő hitők és az unitárius vallás között:

— Vannak oly gyülekezeteink is, melyekben több lelkipásztori prudentiával, atyailag szelid modorral, jó cura pastoralissal, az ingadozóknak kiszakadás előtt hitőkben erősítésével, *ha más talán nem is*, de a tömeges egyháztól való megválást meg lehetett volna akadályozni. Meg kell értetni hitsorsosainkkal azt a nagy különbséget, mely az ev. ref. keresztyén egyházat az unitárius (keresztyény) egyháztól elválasztja; mert most a külszin után ítélő nép látván azt, hogy a külszertartások csaknem ugyanazok *s nem látván azon nagy űrt, nem ismervén fel a különbséget, mely az (ujabban) apostoli hitvallás alapján álló egyházunkat az (abban egy szóval sem említett) szentháromság tanát elvető unitáriusoktól elválasztja, azt hiszi, hogy vallást nem is változtatott. (Dunántúli Prot. Lap. 1890. 42. sz.)*

Ime, mily megsemmisítő feleletben végződik R. K. *gonosz* kérdése, ha a dolgot a maga igaz valóságában s nem pedig a szenvedély hamis szemüvegén keresztül tekintjük. A Dunántúl ma már szembetűnön jelentkező metamorphosisnak, mit szégyelnénk Nemesisnek nevezni Balogh Ferencz klasszikus szavával (*Kellő világitás: 16.*), még csak az ad igazi súlyt és jelentőséget, hogy ugyanigy jártak a mi hitelődeink Magyarország tekintélyes részében s főleg itt Erdélyben a XVI. sz.-ban, a kiknek jóformán csak előiskola volt a kálvinistaság az unitárius hitigazságok megértésére és elfogadására. Szintén így jártak a puritánok a közelmúlt időben Amerikában (*Ker. Magv. VIII. 310—320.*); ugyanigy legközelebb Kálvin földiei Genfben és Franciaországban. Mindezeket szem előtt tartva és tekintve különösen a mindinkább feltűnő nevezetes végeredményt, magunk részéről is szíves készséggel aláírjuk, a mit maga R. K. *gonosz* kérdése mellett oly nyomatékosan kiemel, tudniillik: „a kálvinizmus *jótékony átalakító* befolyását a népek erkölcsi (és szellemi) életére.“ (*Unit. Tört. 7.*) E *jótékony átalakító* befolyásnak csupán csak lassu volta ellen tehetnénk R. K.-nal szemben némi kifogásokat. Amde bizunk a jövőben. Az általános mivelődés idővel földig lerontja a testvérekezetek közé mesterségesen állított középkori választófalakat.

Csaknem fölösleges volt e futólag odavetett észrevételek tüzetes tárgyalása, a miket R. K. is csak mintegy hangulatkeltő bevezetéképen közölt röpirata elején s a mikre a sokkalta fontosabb családügy mellett, ugy látszik, maga sem valami sokat ad. Mégis egyet szeretnék tőle komolyan megkérdeni: látván azt, hogy én Kálvint

és Knoxot, a protestáns patriarkák e sokaktól kegyelt alakjait, „a leghasznosabb, a legszükségesebb és a lehető legerősebb szegletköveknek“ nevezem; de a kik szerintem csak a mélyebb alap erősítésére valók; a lelki szabadság magasabbra törő bajnokai foglalván el a homlokzat diszhelyeit a jövő épületénél (*Unit. Magyarország*: 28. *Unit. Tört.-írás*: 7.); és látván különösen azt, hogy az újabb kor reformátusait magam is az unitáriusok legközelebbi testvéreinek tartom mind nevelés, mind gondolkozás s mind pedig külső szokások tekintetében: mindezeknek komoly megfontolása után elmondaná-e még egyszer, hogy az én „nagy mérvű elfogultságom, különösen a kálvinizmus és annak régibb és újabb férfiai iránt, a legnagyobb igazságtalanságban, sértő kegyeletlenségben, sőt ádáz gyűlöletben nyilvánul.“ (*Unit. Tört.-írás*. 4 6). Ha szabad ezekre a nagy mondásokra nekem is valamit felelnem, ugyan világosítsa fel arról is a neheztelő R. K. az én nagy mérvű elfogultságomat, hogy melyik római pápa vagy református zsinat kanonizálta szenteknek a „legnagyobb“ Kálvint és az ő hűséges követőit, a „hős“ Méliust, Veresmarti Illyést és Geleji Katonát s vajjon melyik pápa és zsinat rendelte el, hogy e legvitézebb hitbajnok-elődök szentséges nevei az újtokról rég le-tért ájtatos hívek hálaímába foglaltassanak s bünt egyáltalán szent-ségtörés nemhogy említeni, de még csak távolról is föltenni róluk. Hát azt, ha szabad kérdeznem, ugyan ki szabhatja meg az unitáriusoknak, hogy a józan vallásos eszmék és a lelkiismeret szabadsága ellen hajdan oly botránnyosan vétkezők iránt ma még *kegyelettel* is viseltessenek s ugyan melyik debreczeni kánon rendelte el azt az unitárius vagy más hitfelekezetű történetíróknak, hogy Révész Imre emlékének csupán csak tömjénillattal füstöljenek?

— De lássunk már *egy kis* mutatványt arra nézve, hogy miféle mértékkel mért Kanyaró egyfelől a kálvinista, másfelől az unitárius szereplő egyéneknek, — így szól ezek után hírói komolysággal vévén kezébe az elfogulatlanul osztó igazság serpenyőjét a legkevésbé sem elfogult R. K.

Nem tetszik azután elfogulatlan bírálómnak, hogy én az „unitáriusfaló“, az „elmaradt pogányos felfogású“ Méliust „kálvinista Loyolának“ nevezem; ámde elmulasztja olvasói előtt azt is fölemlíteni, hogy e név kapcsán egyszersmind bőséges adatokkal ismertetem a katolikusokat elűzni vagy kiirtani, az unitáriusokat máglyával és agyonkövezéssel kipusztítani rendelő, a szent képmutatást kodifikáló, a sikert, ha nem igaz úton és módon is, merészen dicsőítő debreczeni prófétát, ki tettel ugy, mint félre nem érhető szavakkal egyaránt vallotta ama kath. jezsuitáknak tulajdonítani szokott szép elvet: a cél szentesíti az eszközöket. (Lásd bővebben: *Unitáriusok Magyarország*. 67—70. 89. 90. stb. Ez orthodox elvet Kálvinnál is megtalálja *Warga Lajos*: *Ker. egyh. tört.* II. 121.).

Nem tetszik R. K.-nak az sem, hogy én Veresmarti Illyés püspököt „elvakult főpapak“, „hercegszólósi pápának“ neveztem; de arról szintén oly mélységesen hallgat, hogy Kálvin e kegyes követője fölalkasztatta Krisztus nevében a nagyharsányi unitárius papot a miért

ez nem Kálvin értelmében gondolkozott; s oly buzgó zelussal és kegyes studiummal igyekezett a Baranyaságban életbe léptetni Kálvin tanait és Mélius törvényeit, hogy a török hatóságnak kellett őt figyelmeztetni az emberiség iránt tartozó keresztényi kötelességekre. (Lásd bővebben: *Unitár. Magyarországon.* 121—132.)

Nem akar tetszeni R. K.-nak az sem, hogy „goromba személyeskedésnek“ merem minősíteni Geleji Katona István ily kenetes kifejezéseit: „az undok ember (értsd: Dávid Ferencz) és az ő boldogtalan fajzata“ (értsd: az unitáriusok), kik „merő lelki vakok, lelki bolondok“, „ostobábbak Dávid Ferencznél“ és „semmivel sem esze-
sebbek a pápistáknál.“ (*Titkok titka*: 1070—1073.) Igazán nem érthetem, mi tetszett ugy meg R. K.-nak ezekben a szent malasztu szólásokban, hogy nem átalja azoknak védelmére kelni az én nagymérvű elfogultságom ellenében. Hisz csak érteni kellene egy kissé ifjú és tudós egyháztörténetíróknak a XVII. sz. nagytekintélyű orthodox püspökének nyelvén, hogy meg tudja igazán itélni, mily lealázó személyeskedés rejlik az unitáriusokra nézve „az erdélyországi igaz keresztyén ekklesiáknak *elsőrendü Tanítója*“ idézett nem épen szelid szavaiban. Mindamellett hinni merjük, hogy az ő kedvéért itt alább ujabban is megvilágított *elsőrendü* gorombaságok iránt aligha lesz a miénktől eltérő vélekedéssel:

„Ostoba szamar“, „ostoba marha“, — értsd: Enyedi György, a „Gismunda historiájának“ gyöngédlelkű költője. Nem egy helyen czimezgeti így Katona a XVI. sz. e nagyhirű hittudósát, ki már csaknem félszázadja sirban nyugodott s kinek „nagy ostoba tudatlan könyvével“ a legtudósb Kálvinorthodoxia félszázadon át hiában vesződött, hatását „Isten dicsőségére és az eltévelyedteknek megtérésekre“ még elsőrendü igaz keresztyén tanítónk sem tehetette semmivé. „Ökörnek kell annak lenni s nem embernek, a ki így oktalankodik“, — ily „igaz keresztyén“ hangon czáfolgatja Katona Enyedi Gy. nézeteit. Más helyen meg ke-
reken kimondja, hogy megcsapatta volna irodalmi ellenfelét, ha valahogy körme közé kaphatja, e „nagy rabbinust“, ki „szívében merő zsidó volt“, kinek „minden írása vagy szentírás-vesztegetés, vagy pedig oktalan agyaskodás, mely rész szerint tudatlanságból s rész szerint megátalkodott gonoszságból származott, ugymint ki az igazságnak *megesküdt* dühös ellensége volt.“ (*Titkok titka.* 173—175. 1072, stb.) Bármily nagymérvű elfogultságom mel'ett is máig is úgy vélekedem, hogy a fennebb elésoroltak után (lásd bővebben: *Unit. Magyarországon*: 220 - 222. *Ker. Magvető*: XXV. 232—33.) nem kis igazsággal jegyeztem meg az orthodoxia sötét éjszákájának ez *elsőrendü* csillagáról:

— E szavakat összevetve Martini vélekedésével,¹⁾ igaz képét

¹⁾ Martini Jakab württembergi tanár *De Tribus Elohim* cz. művében bámulatát fejezte ki Enyedi Gy. nagy tudománya fölött (1614.). Csak játéknak tartja a régi kath. egyház harczait ez újkori photinianusokhoz hasonlítva... Ezek nem akadnak fenn a kérdések külső héján; de bele kívánnak hatni a szentírás mélyébe s az eredeti görög és zsidó szövegből veszik érveiket. Teljes theologiai készütséggel és kiváló dialektikai ügyességgel birjon az, a ki velők szembe száll. Lásd bővebben: *Unitáriusok Magyarországon* 218.

nyerjük, mily szomorú mécsesek voltak a hazai orthodoxia világozó lámpásai. Goromba személyeskedéseit (!) pedig törül metszett orthodox jezsuitáknak még csak az teszi igazán jellemzőkké, hogy a „kegyes olvasókhöz“ irt előszavában mentegetni igyekszik magát az unitárius főrendek és nemesség előtt: „*elszenvedhetetlen* boszus szókkal“ szánt-szándékkal nem illette őket . . .

Mindezekhez röviden még azt vethetném kommentárul, hogy Geleji K. István saját egyházában minden szabadabb irány elfojtásán, egyházán kívül az unitarizmus végkiirtásán működött, a kezéhez készséggel nyújtott világi hatalmat a lelkiek leigázására használván fel a leglelketlenebbül. E nemü gyászos emlékü buzgolkodásában mitsem törődött a protestáns Magyarországot diadalmas rohammal visszafoglaló katholicizmussal, úgyhogy e részben még magának a nagy Pázmánynak hízeltető dicséretét is kiérdemelte, mely nagyrabecsülő, jó bajtársi vállvergetésnél egykoru protestáns főpapra nézve nagyobb megszegyenítést és megalázást nem is képzelhetünk. S ugyancsak ez elsőrendű érdemeket szerzett jeles orthodox egyházi férfiú szíve szerint részt vett a Dézsen megkövezett szerencsétlen Thoroczka Jánosnak Krisztus dicsőségére feláldozásában s annak a tudós unitárius püspöknek családja meggyaláztatásában, ki Enyedi Gy. híres könyvét magyarra fordítván, nagyobb közönségnek hozzáférhetővé tette.

S ugyane jeles kálvinista főpap csakhamar ezer meg ezer lapra terjedő vaskos köteteket bocsátott ki I. Rákóczi Gy. költségén a felelettől eltiltott unitáriusok ellen, kik ez időtől fogva a keresztényebb katolikus uralom bejöttéig még kátét, még énekeskönyvet sem nyomathattak a szárnyuk alatt immár megtollasodott vakbuzgó orthodox atyafiak hálás jóindulatából: s ugyane kálvinista főpap fejedelmi rendeletekkel nyilvános vitatkozásokra kényszerítette az unitárius papokat és professzorokat, miután előbb országos törvénnyel felség sértés büntetése alatt tiltatta el az ő legkegyesebb patronusával, I. Rákóczi Györggyel, az unitárius hit védelmét, a Jézus Krisztus istenségének akár szóban, akár írásban még csak kétségbe vonását is. S ugyane jeles kálvinista főpap nem szégyelte a Kálvin kezébe esett szerencsétlen Servetnek boldogtalan sorsát (kit szerinte a *genfi*ek *megperzselték*) embertelen módon kigunyolni; nem szégyelte a Melius papíron maradt eretnekirtó kánonjait itt Erdélyben véres üldözéssel életbeléptetni; a Kálvin hitét egyedül üvezítőnek hirdetni s a legigazabb hiveket, a presbyterianusokat, puritánokat mégis minden kigondolható eszközzel zaklatni; a fegyveres erővel „ez *istenes* uton-módon“ való térítést dicsőíteni; a világi hatalmat az ellenkező nézetűek elnyomására felhasználni s a más vallású ekklézsiákat hol erőszakkal, hol ravaszsággal elragadozni; az elitelt bűnösöknek a Kálvin hitére térés fejében kegyelmet kieszközölni, saját hiveit ellenben minduntalan feladni az orthodox fejedelemnek, nehogy valamely bűn vagy félrelépés az emberi igazságszolgáltatás megtorló boszujára reá ne találjon, — ilyenek valának e nagy ember életének cselekedetei s mindezeket ő a „legnagyobb“ Kálvintól tanulta, ki az „*isteni*“ Genfben, egy-két paradicsominak éppen nem mondható évtizeden át

szakasztott ily Krisztusi szellemben uralkodott — Istennek nagyobb dicsőségére és az ő orthodox egyházának ideig-óráig felette igen nagy hasznára.

Úgy-e, Révész Kálmán uram, érdekes dolgok ezek s meglepő újdonság olyanokra nézve, a kik az egyháztörténelem mellett legfeljebb csak a — családi tűzhely körül forgolódnak?...

De nem lesz épen ily meglepő reánk nézve a mit R. K. következő sorai deritenek föl számunkra:

„... a kálvinista papok általában ádáz és ravasz rosszakaratuak (90); irodalmi munkájukat a faragatlan modor a legsajátságosabban jellemzi. (189.)“

Szórúl szóra így áll Révész K. „Unitár. Történetírásnak“ 11. lapján az én könyvem 90 és 109. lapja után idézve. Hogy ez is mily igazsággal, azt az olvasó azonnal maga megítélheti.

Az első vádra nézve könyvemben ez olvasható:

Mily kevéssé bírhattak Belényesen és Békésen Mélius papjai az unitáriusokhoz álltakkal, ... kitűnik főleg abból, hogy a viták folytatása helyett julius végén Csengerbe gyűltek és megalkották ott a „rut eretnekek és Antikrisztusok (értsd: unitáriusok) eltörlését“ czélzó határozataikat oly szellemben, hogy e határozatokat még az 1567-iki debreczeni hitvallásnak ismert véres cikkelyei után sem merték kinyomatni, sőt *fejedelem és világi hatóság előtt rejtegetve, kihagyták a világ elé bocsátott hitvallásukból is.*

Ily ádáz és ravasz rosszakarattal kellett megküzdeni az alföldön az unitárizmusnak. Mindez nem tartóztatta fel utjában az eszmét és világosságot! Sőt a csengeri zsinat után következő évben magában Mélius Debreczenében is megint fölütötte fejét az unitárizmus. (Unit. Magyarországon: 89. 90.)

Ime ebből faragta R. K. azt a családügy érdekében oly sokat mondó vádat, hogy a kálvinista papok általában ádáz és ravasz rosszakaratuak. Érdekes, hogy épen a kérdéses helynél elővigyázatból idéztem volt a mostani tudós debreczeni püspöknek szavaimat megerősítő nyilatkozatát:

— Mélius és ő utána a csengeri zsinat e cikkekben túlmege még azokon a határokon is, melyeket ma a legszigorubb orthodoxia követel. . . Őket is az ellenezetűiek, főleg az egységshivők elleni zélus tulragadta az önépítés szelid munkáján. Tán ez az oka, hogy e „Csengeri Hitvallásnak“ irányja is sokkal alantabb marad és sokkal szerencsétlenebb a megelőző zsinati végzések irányánál. E hitvallás tárgyainak XI. czime pedig — „A rut eretnekek és Antikrisztusok eltörlötéséről“ — sejteti azt is, hogy még többet is régeztek, a mit talán magok sem láttak emlékezetben hagyandónak.

— Különben az egész (t. i. a „Csengeri Hitvallás“, melyről előbb Kiss maga megjegyzi, hogy Mélius írta és hogy az a magyarországi ref. egyházak közhitvallásául tekintendő!) ma már csak egy kised történelmi emlék! . . . Vajha mielőbb hű képét nyerhetnők negyédfélszázados egyházi életünknek az utódok oly szükséges tanúságára! (Kiss Ároni: A Szatmármegyében tartott négy első prot. zsinat végzése. Bpest,

1877. 17. 64. — V. ö. *Unitár. Magyarországon*, 89. és 90. lap 4-ik jegyzetével.)

Mindezekről azonban mélységesen hallgat buzgó bírálóm s mikor én a Mélius korabeli egyházi életnek oly hű képét rajzolom „*az utólok oly szükséges tanulságára*“, hogy vele nemcsak Kiss Áron debreczeni püspöknek, ifjabb korában a vallásos felvilágosodás nemes bajnokának helyben hagyását, hanem még a pártszempontok fölé emelkedő „*Theologisches Literaturblatt*“ magyarországi levelezőjének, a tudós dr. Szlávik Mátyásnak méltányoló elismerését is kinyerhetem: Révész K. legott ráfogásokkal áll elé és ravasz fordításokkal igyekszik a veszedelmesen megingó *debreczeni történetírás* családi érdekü tekintélyét megmenteni.

Ezen felül még, ha jól szemébe nézünk a Révész Kálmántól oly szerencsétlenül fölvetett eszmének, Kálvin egyetlen hű tisztelőjének sem volna szabad az „*ádáz*“ és „*ravasz*“ jelzők ellen tiltakozni. Már maga a nagytudományu Szász Károly kiemeli Kálvin „*kedélye átlátszóságát*“, mint oly jellemző vonást, melyet leveleiben messzeható államférfiúi eszével egyaránt tanusított. (*Bpesti Szemle*, XVII. 225.) Ily elsőrendű tanu mellett Porterre, Gibbonra és másokra csaknem fölösleges hivatkoznunk. Ravasz voltára nézve csak Coppal szemben követett eljárására kell utalnunk, midőn a theológiához mítsem értőnek szájába a reformatiót dicsőítő beszédek ad, mely éretlen csíny a szegény öregnek hivatalába s majdnem életébe került. (*Audin: Vie de Calvin*, I. 76. *Tollin: Szervet M. jellemrajza*, 19.) Másik barátjával, a sokkal óvatosabb Servettel szemben is Kálvin ármányos francia ravaszkodásának nem egy felöltő jelére akadunk. Furfangos eszének Szász K. még következő jeleit észlelte: Mikor Cop bizodal-mával visszaélt, „*álöltözeten* menekült tovább.“ „*Szokása szerint* álnév alatt utazott. „*Diadalmaskodott Caroli fölött a lausannei zsinaton; de győzelmét erőszakkal és csalással vivta ki.*“ (*Bpesti Szemle*, XVII. 215. 220. 221.)

„*Ádáz és ravasz rosszakaratára*“ nézve is, melylyel az eltérő nézetűek iránt vi-eltetett, nem egy hiteles tanubizonyossággal szolgálhatunk. Így felidézhetnők Gruet, Ameaux, Perrin, Norbert, d'Argillére, Gentilis és Castellio emlékét, kik mindannyian Kálvin áldozataiként estek el vagy multak ki ez árnyékvilágból. Ily ádáz és ravasz rosszakarat nyilvánul mind Kálvinnak és mind Bézának Servet kivégzéséről irt művében, melyekben az eretnekek fegyverrel üldözését gyűlöletesen hirdetik, másfelől Isten parancsaként bepiszkolják a magát már nem védhető vértanú emlékét. A Mélius pártjától 1567-ben aláirt „*Helvetica Confessio*“ is hasonló jóakarattal viseltetik minden más vallásu iránt. Ide iktatjuk belőle R. K. okulására a következő tanulságos és csinos kis cikkelyecskét:

— Utáljuk azért Ariusnak és minden Arianusoknak az Isten Fija ellen való dögleletes tudományát, kiváltképen pedig ama Spanyolországi Servet Mihálynak és minden ő követőinek káromlásit, melyeket az Istennek Fija ellen ő általa, a Sátán mintegy a pokelből hozott ki

és azokat e világon igen vakmerő bátorsággal és nagy istentelenséggel hintegeti. (XI. rész, 2. §. A debreczeni 1791. és 1855-ki kiadás szerint.)

Szinte fölösleges megjegyezmem, hogy e hamarosan bevett szép confessiót Mélius „ádáz“ vagy akár „ravasz“ loyaltása jónak látta az unitárius fejedelemnek, János Zsigmondnak ajánlani . . .

A Mélius vezette csengeri zsinat határozatai is éppen ilyen jóindulatról tesznek tanúbizonyságot. A tudós egyházi atyák 50-nél több tételben elévették a kath., luth. és unit. vallás hitigazságait. Megczáfolták azokat. Tehették, mert magukban voltak. S a könnyen elért nagy diadal után döntő határozatot hoztak: „A rut eretnekek (értsd: *unitáriusok*) és Antikrisztusok (értsd: *katholikusok* s talán lutheránusok is) eltörléséről.“ E záradékot azonban a ravasz Mélius bölcs furfangja kihagyta most a fejedelem elé nyomtatásban betejeszttet legujabb hitvallásunkból. (Lásd *Kiss Áron*: M. ref. zsinatok. 656—673.)

Mi volt az unitáriusokra nézve abban a ravasz módon sokáig titkolt XI-ik pontban, megfelel erre világosan az 1567-iki debreczeni hitvallás:

— Az irás az *egyetértést megháborító* eretnekeket megköveztetni parancsolja . . . Miként Ilyés megölette a Baal papjait, mivel nem akartak engedelmeskedni. (V. Kánon ¹⁾ *Isten igéje szerint* tanítjuk, hogy az istenkáromlók és eretnekek . . . halálos bűnösök, kiket az egyházból ki kell vetni, a hatóságoknak pedig a *fejgyver hatalmával megöletni*, minők a Sabellius, Servet, Arius, Photinus követői, a kik . . . az igaz háromságot tagadják. (I. XIV. Kánon. Lásd *Kiss Áron*: M. ref. zsinatok. 566. 598. 599)

S mi lehetett vajjon a katolikusokra nézve az érintett XI-ik pontban, megfelel arra az 1561-iki debreczeni hitvallás, mely szintén Mélius jóindulatából a világi uraknak ilyenforma kegyességgel hagyakozik:

— A zsinatok *azt parancsolják*, hogy a fejedelmek *töröljék el* a bálványokat, („vagy az Istennek, a Krisztusnak és a Szenteknek képeit“, *Helvetica Confessio*: IV. Rész.), a parázna misegyártókat (értsd: a kath. és luth. papokat), az Antikrisztus (értsd: a pápa) gonosz tiszteletmódját. (Azaz: az egész kath. vallást s a kath. vallással együtt az „átkozott ostyázó, oltáros, mesés, lelki parázna, bálványozó, esztelen *félpapokat*“ is, kik Luthertől nem akarnak a kegyes Kálvinhoz pártolni.) *Kiss Áron*: 176. Vesd össze: 544, 545, stb.

Az unitáriusok kiirtását Mélius 5 Mózes 13, 17, 28. 3 Móz. 24. 3 (?) Kir. 13. stb. tehát mind az ó-testamentumra, az *egységimádó* zsidók tanításaira támaszkodva követeli. Nem kevésbé furcsán szólaltatja meg a misét és ostyát kárhóztató, „a Pápa, a Sátán szerzése“ ellen megbotránkozva tiltakozó Ezsaiást és Jeremiást is. Sőt szerinte maga az Ur is így menydörög a gonosz katolikus papok és barátok

¹⁾ E kánont a váradi közzsínat is megerősítette és kihirdette. Geleji Katona ebből alkotta az 6 XII-ik kánonját. (*Kiss Áron*: 566 612.) Életbe is léptették 1574-ben Alvinczi György, 1638-ban Thoroczkai János kivégzésével.

ellen az ó-testamentomi Zakariásnál: „Reliquias Baal et nomina Kemurrium seu monachorum sacrificulorum perdam!“¹⁾ Mint maga tüstént le is fordítja, okulására az együgyű hallgatónak: „Ezt mongya az Ur: „*Elvesztem a Kemurimok, barátok, papok, ostyázók nevét az én házamból!*“ (Zach. 9. a. b. Lásd Kiss Aron: 544, 545. Vesd össze: Sámuel és királyok két könyvét Méliustól. 232, 233. lev. stb.)

Ilyen Kálvini szellemű kegyes kánonok kíséretében és ilyen Méliusi leleményességű igaz magyar és latin bibliából csepegtették az orthodox hitelveket a hívő magyar nép lelkébe a kálvinista Jeruzsálemben 300 évvel ezelőtt! És ilyen végtelenig szaporítható legjellemzőbb példák után emeli fel szavát a „nagy“ Révész Imre fia, hogy a „tisza igazság nevében“ vakmerően tiltakozzék a kálvinista hitelődöket általában érdeklő „*ádáz és ravasz rosszakarat*“ nagyon is igaz vádja ellen:

Ámde nemcsak ádáz és ravasz rosszakaratuak általában a kálvinista papok, mint ezt R. K., a nagy hitelődökre tekintve, olyan szívesen elhithetné; hanem kegyetlen kritikusom szerint irodalmi munkájukat is a faragatlan modor *általában* a legsajátságosabban jellemzi. Könyvem 189. lapjáról idézi ezt, mint jámbor olvasóival elhithetni szeretné, a hol pedig, hogy ennek is utána nézzünk, tulajdonképen csak ez áll:

— Ég és föld választja el a Választi s a Mélius és Szegedi bibliamagyarázatait. Nem szólnak itt arról a faragatlan modorról, mely e Kálvint mesternek valló prédikátorok *majd minden* munkáját a katolikusok irányában épen úgy, mint az unitáriusok és lutheránusokkal szemben a legsajátságosabban jellemzi. De szólva csak az általak hirdetett tudományról, az önnön népükre a legkülönösb módon rákötött „igazságokról“, lehetetlen, hogy a tanultabb olvasó helyen-helyen ki ne fejezze álméklődő megbotránkozását.

Tehát a XVI. sz.-ban legkiemelkedőbb két vezéralakra, a Kálvint mesteröknek fogadó Méliusra és Szegedi Kis Istvánra, nagyon is illőn rászabott meleg és tágas köpenyegyet igyekeznek a jószívű R. K. a kálvinista papok vállaira *általában* reávonogatni. Épen úgy, mint a hogy előbb a veszendő családi tekintélyt csaknem konfessionális fontosságú közérdekként tüntette fel. Ámde mosolyt költ az „unitár. történetírást“ ily hijában való fogásokkal befeketítő erőlködés. Kivált ha azt látjuk, hogy egy lappal hátrább maga R. K. is „*faragatlan modornaknak*“ mutatja be „*általában a kálvinistákat*“ a hitviták alkalomával használt erős és durva kifejezésekért, melyeket bizony mi — mondja fiatal kritikusom — mai kálvinisták sem olvasunk gyönyörűséggel.“ (Unit. Történetírás. 12.) Szép dolog ez az öntudatlan megnyilatkozó őszinteség! De hát akkor, kérem szeretettel, ugyan miért haragszik én reám, ha én még úgy sem tudok gyönyörködni azokban az igen gyakran tettekre is beváltott „*erős és durva kifejezésekben?*“

¹⁾ V. ö. a jámbor és kegyes Mélius nagyhangú tiltakozásával János Zsigmond előtt a váradi disputatio első napján: „Semmiképpen, még az angyaloknak is meg nem engedjük, hogy valaki a halandó emberek közül vakmerőséggel némelyet a bibliából kivessen, némelyeket hozzá tegyen.“ (Nagydr. Disp. 8.)

Nem sokkal nagyobb szerencsével veti R. K. az ő birói serpenyőjébe a XVI. sz. unitárius hangadótól megirigyelt dicséretet sem. Szerinte könyvem szerint: „Karádi György utólérhetlen humoru“, „teremtő lángesz“, s „Alvinczy György korát 300 évvel meghaladta.“ (*Unit. Történetírás*. 11.) A mi egyszerűen nem áll; s nem állhat annál inkább, mert szó sincs róluk az idézett lapokon. (94. 190.) Karádi Györgyöt talán Karádi Pállal, Alvinczi Györgyöt talán Választival méltóztatott összetéveszteni. De hát ugyan hogy ülhet R. K. birói széket olyanok felett, a kiknek még csak nevét sem ismeri?

Mulatságosabb ennél az, hogy ugyanott első sorban azt hányja fel, miért neveztem Dávid Ferenczet „*lángszellemű reformátornak*“, holott könyvemben a megnevezett helyen (46. l.) csak „*lángszellemű férfiú*“ áll. Egy lappal hátrább már azzal dicsekszik el röpirata, hogy: a „*kislelkű Révész*“ bezzeg elfogulatlan méltánylattal szoktak megemlékezni az unitárius nagy férfiakról, a mint azt Kanyaró is jól tudja, sőt műve 46. lapján idézi is.“ Ez már aztán helyes beszéd! Az „*Unitáriusok Magyarországon*“ 46-ik lapja egy aljegyzetben valóban utalt Révész Imre egyik nyilatkozatára, hol ez az író a mi Dávidunkat *lángeszű és kitünő* férfúnak mondotta. (*Méliusz P. emlékezete*. 17, 18. l.) Csak már most azt szeretném tudni, hogyan lehet az „nem mindennapi példája Kanyaró elfogultságának“, a mi Révész Imre tollában „*elfogulatlan méltánylat*“ volt Révész Kálmánként s még pedig ugyancsak nyomatékkal kiemelve? És egy lépéssel tovább menve, ha a „*lángeszű és kitünő férfiú*“ volt Révész Imre elfogulatlan méltánylata a nagy Dávid Ferenczcel szemben, ugyan mit mondhat Révész Kálmán arról a bizonyosan *más* Révész Imréről, a ki ugyanazon művében egynehány lappal hátrább „*hanyatlási processusnak*“ csufolja Dávid Ferencz dicsőn emelkedő pályáját, a ki katolikusnak születve, fokozatos fejlődéssel lutheránussá, kálvinista reformátussá s elvégre az unitárius hitnek buzgó terjesztője lett, s nem átallja az elszörnyűködő jámbor debreczeni civisek előtt valóságos *zsidóvá* és Sziberiába beillő teljes *nihilistává* degradálni őt. Sőt a mi még ennél is több, nem szégyenli e muszka izlésű rágalommal a csak imént oly „*kitünő férfiakról*“ (*U. o.* 17.) vezérelt jó magyar hitfelekezetet is általában megbélyegezni. Vagy az ő szomoruan jellemző nyilatkozata szerint:

— Hogy az unitarizmus hová vezethet, azt mutatja a lángeszű Dávid Ferencz példája is, a ki végre majdnem teljes nihilizmusra jutván, saját hitfelei megszorongodtak tőle, elhagyták, elárulták, börtönre s iszonyu végsorsra juttatták őt. — Gyermekek s ifju korában, a legnagyobb valószínűséggel ő is róm. katolikus volt, azután lett lutheránná, lutheránból reformátussá, reformátusból unitáriussá. . . Nemsokára azt kezdé hirdetni, hogy a Krisztus egyszerű ember, Józsefnek fija, a kit imádni nem kell. Sőt maga Blandrata kezdé vádolni, hogy Krisztust elhagyván, Mózeset *akarná* behozni az ekklezsiába, s azzal együtt a zsidó vallást. A minthogy *valódi* tört. tények is mutatják, hogy azon *hanyatlási processus*, a melybe Dávid sodortatott, az unitarizmusból

szült néhol szombatosokat, zsidózókat, *valóságos* zsidókat, végre s *meglehet egyik-másik stádium átugrásával teljes nihilistákat.* (Méliusz P. emlékezete. 27.)

Ez ékes és valóban szép fantáziára mutató nyilatkozatra tegye már most reá a nagy Révész Imre fia az előbb bemutatott „elfogulatlan” nyilatkozat után, a kálvinista vezérférfiak „elfogulatlan méltánnyal szokott megemlékezésének” kegyeletes diszkoszoruját.

Mehetünk tovább! . . . „Blandrata és Socin, tehát saját hitfelei, mesterei, barátai ravaszul körülhálózták, s rutul megcsalták” Dávid Ferenczet, mondja a fennebb tárgyalt helyen Révész Imre. Karádi Pál, temesvári lelkész, e rut árulás miatt való elkeseredésében a kolozsvári lelkészekre támad s egy sértő gunynyal terhelt latin levelében keményen lehordja az áruló Blandratát összecsimborált társaival együtt. Vagy könyvem szavai szerint:

Az a velőkgig ható sarcasmus, mely előbb Balassi Menyhárt és fia képében az elfajult főurakat, majd Péter pápa (Méliusz) és cardinálja személyében a negédes ref. papokat állítá pellengérré, most saját felekezete *kislelkű vezérférfi* ellen fordult kérelhetetlenül. Guny, kétségbeesés s a legigazibb fájdalom szól ki levele minden sorából. Mint prófétáét, mint igazi vértanuét, siratja el Dávid emlékét. E fájdalom és keserű lemondása tetszik meg végső munkáján is. A hazája és vallása jövője feletti kétségbeesés kísérte e hatalmas szellemet ismeretlen sirjába (*Unit. Magyarország.* 103.)

Ilyenforma kiméletlen nyíltsággal tártam fel egyháztörténetünk e szomorú jelenetét, melylyel bizony nincs mit dicsekednünk. Felmutattam olvasóim előtt teljes őszinteséggel Karádi levelének leg-sujtóbb részleteit. Révész Kálmán legott diadallal mutat rá „*Unit. Történetírásában*” e kétségbeesett hangú levélre, s nyomban az ő „faragatlan modoru” kálvinistái mellé állítja egyetlen levele szenvedélytől elragadt kifejezéseiért a megharagudni tudó Karádit s örömtelt meglepetésében ifju kritikuskunk így kiált fel:

— Bizony-bizony mit sem vethet egymás szemére a két küzdő tábor; szitkozódott egyik, mint a másik, lett légyen Méliusz, Dudics vagy Karádi, kinek oly igazán írta (levelére feleletül) egyik hitfele, Basilius: „Bizony annyit gondolok én a te szidalmaddal, mint amaz pápásokéval.” (13. l.)

Teljesen igaza van ebben is élesen látó fiatal kritikuskomnak, csak hogy szükséges kiegészítésül a Basilius humanus hangu levelének *folytatását* is illetett volna mellékelni olvasói teljes felvilágosítása képen:

. . . „Mert jól tudják minden jámborok, kik közül régen Te is egyik voltál (t. i. Karádi!), hogy én nem kigyó természetű (nevéről ellenfelei általában Basiliscusnak csufolták), hanem inkább, kérkedékenység nélkül mondom, galambi természetű vagyok. Ilyenné nemzettek pedig nem annyiban az én szüleim, mennyiben az emberiségre oktató deáki tudományok . . . E tudományok után pedig a Krisztusnak amaz alázatos lelke inkább megszelídített engemet . . .” (*Unit. Magyarország.* 106.)

Lám-lám, mily szép elismerést állít ki Basiliusnak R. K. szerint „oly igazán irt“ levele nemcsak önmagáról, hanem Karádiról is egyszerűségről, a kit „emberséggel, isten szerint és szeretettel“ válaszlásra ösztönöz, a mit bizonyára nem tett volna meg, ha Karádi is szerinte *egyike nem lett volna az akkoriban általánosan ismert jámboroknak*, valámig a végső kétségbeesés, a szenvedélyes harag és megvető gyűlölet az indulatkitörés fent bemutatott szélsőségeibe nem ragadta.

És lám-lám a szerető rokoni karok közé fogadott Karádi mégis inkább csak Saulus lenne az igazán di kálvinista próféták között. Nem mondom én, hogy unitáriusaink 300 évvel ezelőtt is egyszerűségről szitokra nem fakadtak, kivált ha annyi bú-baj között jó alkalom is akadt rá. Magyar embernek ez már megrögzött természete. Hanem arra az egyre feleljen meg szívére tett kézzel igazlító tudós bíró uram: vajjon azok a „faragatlan“, „ádáz“ stb., egy szóval: *hamisítatlan* kálvinista atyafiak csupán csak a szitkozódás ártalom nélkül elröppenő szavai mellett maradtak-e meg hajdanában s nem egyszerűségről mindjárt megfelelő tettekre is váltották a gyűlölködő embertelen indulatot a Genfben oly gyakran látott Kálvini kegyességű példák szerint? . . .

Mellesleg azt sem hagyhatom említés nélkül, hogy épen a Dávid F. és Karádi eseténél kimélet nélkül megróttam a *kislelkű és haszonvágyó* Blandratát s felekezetének önként vagy kényszerűségből hozzá szegődött *kislelkű vezérférfiait* (102. 103. l.). Révész K. dehogy látná ezt meg a családi szempontok kötvén le merőben az ő figyelmét. Hanem azt már a világért sem mulasztaná el, hogy a nagyon is szívére vett *kislelkű révérszeket* három ízben is jó vastag betűkkel szemre ne lobbantsa.

— Az sem mindennapi példája — így folytatja tovább Révészünk elfogulatlan megrovásait — Kanyaró elfogultságának, hogy mig Alvinczi szomorú sorsát lapokon át s természetesen Veresmarti és a többi szereplők legélesebb megrovásával és elítélésével tárgyalja, addig arra egyetlen megrovó szava sincs, hogy az *unitárius Trombitás* „sem többet, sem kevesebbet nem *akart*, mint hogy emez igaz vallás (értsd: a kálvinisták) püspöke is életével fizessen az ártatlan Alvinczi haláláért.“ (*Unit. Történetírás.* 13.)

Hát más ugyan hol tárgyalja elfogulatlanul, kérdehetném viszont, Alvinczi esetét akár röviden, akár *lapokon át*. Hisz Révész Kálmánnak örvideni kellett volna, mint a protestáns egyháztörténelem buzgó munkásának, hogy beható kutatásaim elvégre világot derítettek e fölötté homályos kérdésre. Vagy talán a szeretetre méltó orthodox kálvinista papok bűneit, vagy ha ugy tetszik: baklövéseit nem is szabadna érinteni az elfogulatlan történetírásnak? . . . Épen azok volnának kivonva a szabad megítélés alól, a kik a legszabadabb szájjal szokták felhányni mások gyarló voltát? Én ugy vélekedem, hogy ha a herczegszőlősi II. Kálvinnak szabad volt a nagyharsányi unitárius papot felkötni az evangéliumi szeretet nevében: az unitárius történetírónak is nem kevésbé szabadságában áll e súlyos ballépést

az olvasó közönség elé tární a debreczeni püspök szavai szerint: „az *utódok* oly szükséges tanulságára “

Veresmartit és társait tulajdonképen nem is róttam én meg, sőt egyenesen csak Méliusra, a debreczeni zsinat eretneküldöző kánonjainak bigott egybeállítójára vetettem e szent gyilkosság minden felelősségét. A *Protestáns Szemle* tudós szerkesztője is méltányló elismeréssel fogadta ez esetnek helyes történeti érzékre valló tárgyalását. A mit az elfogult Révész K. a legélesebb megrovásnak és elítélésnek nevez, az egyszerűen csak egy kiírt részlet Mélius korszakalkotó nagy művéből.

— Nyugodtak lehetünk a felől — mondom én a veszélyes ösvényre tévedt kálvinista főpap mentségére — hogy Illyés püspök mind egyháza, mind a török igazságszolgáltatás iránti tekintetből, a maga felfogása szerint a leghelyesebb módon iparkodott felvett ügyében eljárni. Mint maga megvallja: „szent indulattal és kegyes buzgalkodással a Jézus Krisztus dicsőségének terjesztésére“ intézte el azt. Sajnos, hogy mindez az unitáriusokat nem elégithette ki. Tartunk tőle, hogy fogyatékos felfogásuk messze az Illyés püspöké mögött maradt — az emberáldozatok tekintetében. Tartunk tőle, hogy az Illyés püspök által tekintett V. és LXIV-ik debreczeni kánon ellenében épen e kánonok bevezetését forgatták eszközben: „Nem olvassák a bibliát és nem is tanulnak. Nem képesek legyőzni az elszakadókat az igaz tudomány által, hanem a fejedelmek fegyverével akarnak megfelelni elleneiknek. Mert mámor és részegeskedés által elnehezítve elbutultak.“ .. (*Unitár. Magyarország.* 125.)

Méliusnak saját papjait méltányló szép szavai ezek — rövid kivonatban. (Lásd bővebben *Kiss Áronnál*: Magyar ref. zsinatok. 562.) Avagy talán elfogulatlan Révész Kálmánunk szerint magát a nagy Méliust sem lehet saját papsága méltatásában megbízható tekintélyképen elfogadni? . . .

Alvinczi György kivégzésén elkeseredve Trombitás János, az akkoriban unitárius Nagy Maros egyik főembere, életveszélyes panaszra kél a hercegszözlősi inquisitor ellen. A budai basa nyilvános hitvita után halálra ítéli a kálvinista püspököt két czinkostársával egyetemben. A pécsi unitárius papok megmentik a siralomházba jutott ellenfeleket, Alvinczi halálát istenre bizván. Megtudván mindezeket könyveimből, most eléáll Révész K. fölpanaszolni, miért nem róttam meg Trombitást, a ki sem többet, sem kevesebbet nem *akart*, mint hogy Veresmarti is életével fizessen az ártatlan halálért. Ha a bosszuvágyó Trombitás, a ki egyszerű józan észszel okoskodott, netalán tán el is érheti vala szándékát, hogy saját pénzökkel fizessen vissza a kálvinista papoknak és hogy saját törvényöket rakassa a Veresmartiék fejére, nem tudom, a tudósoktól látott jeles példa után a szegény tanulatlan világi tévelygőt valami nagyon elítéltem volna-e érette; de azt már mindenesetre különösnek kell tartanom, hogy az igazságosztogató Révész K. két lappal előbb meg épen azt panaszolja fel ellenem, hogy a pécsi unitárius papokat nem mulasztottam el megdí-

esérni nemes tettökért: a kálvinista papok szabadon bocsáttatásáért.)¹⁾ (Vesd össze: „Jászberényi és Választi minden dicsérettel elhalmozott apostoli alakok. 130. 131.“ *Unitár. Történetírás.* 11. l.). Joggal kérdezhetném ezek után, vajjon a nemes tett megdicsérésében nem benne rejlik-e az ellenkező célra törő nemtelen bosszuvágy hallgatag megrovása is? És vajjon nem jogosan ráillik-e a ponton is Révész K. eljárására, hogy ugyanazon egy szájjal fú a nagy Révész Imre fiá hideget is, meleget is teljesen a saját egyéni tetszése szerint? Ámde furcsa dolog mulékony egyéni érzelmeinket az orthodox hit és modern családügy védelmének díszes czégére alatt „elfogulatlan igazság“ és „elfogulatlan méltánylat“ etc. aranyos felirattal igaz pórtéka gyanánt árulgatni

Et nunc venimus ad fortissimum virum!

— *Hasonló* érdekes jelenség az is — így vélekedik tovább Révész Kálmán — hogy szerzőnk, ki máskülönben a *túrgyára tartozó legapróbb adatokat is* összegyűjti és felhasználja, az 1566. ápril 25 — 27. napjain tartott első *gyulafehérvári* hitvita felett zajtalanul átsiklik (67. l. — Ugyan mit jelent Révésznél ez az idézés?); azt névleg meg sem említi, mert jól tudja (?), hogy ez alkalommal Dávid és társai háfározott vereséget szenvedtek s maga János Zsigmond is még ekkor a Méliuszék pártján állt, a mit kétségtelenül bizonyít azon tény, hogy épen a vita befejezését követő napon házat és szőlőt adományozott Méliusznak, „ut ipse Typographiae in usum Ecclesiae melius consulere posset.“ Ez adatot Bunyitai után K. jól ismeri, idézi is (77. l.); de óvatosan tartózkodik a consequentiákat belőle levonni. Lásd *e kérdésre nézve* a „Debreczeni Prot. Lap“ 1884. évfolyama 66. lapján közölt *czikkemet!* (*Unitár. Történetírás.* 13. 14.)

Bátran elmondhatjuk, hogy Révész K. legnagyobb ellensége sem irhatott volna kegyetlenebb szatirát a már nem egyszer súlyos adatokkal jellemzett orthodox családügy illetén legszorgosabb ápolása felől. Lehetett sejtteni ezt: a Révész Imre nagyságának diadalmas megvédése után nyomban következik a Révész Imre fiának illő magaslatra fölhelyezése is a Hortobágyi Helikonon, a kinek ignorálása és figyelmen kívül hagyása a legnagyobb elfogultság terhe alatt senki részére el nem engedtetik. A ki e legújabb debreczeni nagyságot teljes erejéből figyelmére nem méltatja, — anathema esto!

Alljon itt könyvemből azon csekély részlet, mely megmutatja, miért nem foglalkozhattam az első gyulafehérvári hitvitával, melynek leírása elveszvéen, hiteles lefolyását ugy sem ismerhetjük.

— *Nem a harczolónak, hanem a győzőnek itéli oda Krisztus a jutalmat!* — e vakmerő mondás jellemzi leghivebben Mélius egyházalkotó pályáját... Mintha a rokonlelkek ellentáborát pillantanók meg!

¹⁾ S. hogy pedig a fölpanaszlott *akarat* és annak teljesítése között mily lényeges a különbség, ezt Révész K. eszébe veheti a következő párbeszédből. *Úr: Megvakartad a lovat? Kocsis: Akartam, akartam. — Az egyszeri czigány-nak sem fizetett tudtommal plebánussa semmit, mikor pontosan körülgondoltu ugyan a fölválalt árkot, de nem ásta meg.*

Az előrs zászlaján ott lobog az *arany* jelszó: „*A cél szentesíti az eszközöket!*“ És Mélius levett süveggel mutat bámész serege előtt e bűvös jelmondatra s e *sziklára* törekszik fölépíteni Krisztus anyaszent-egyházát. — —

Erdélyben a viszhang ez ó-testamentomi kánonokra a felháborodás lön . . . A Mélius korszakalkotó föllépése itt nálunk is kezdé megtermeni gyümölcseit. Egyik hitvallását . . . a megsértett és hatalmábau korlátolni óhajtott királynak ajánlá, „az Antikrisztus kiirtójának“, „az igaz egyház pártfogójának“, Genf és Bern példájával ösztönözvén őt az unitáriusok megégetésére. A király valóban föl is lépett . . . mint az *igaz egyház* pártfogója.

Ez időtől fogva láthatjuk, hogy János Zsigmond maga is személyesen részt vesz a hitujítás mozgalmaiban. Eddig inkább csak szabályozta felségi hatalmával annak menetét, remélvén, hogy sikerül ki egyenliteni az eltéréseket és sikerül majd *birodalma különböző elemeit egységes protestáns egyház által egyesíteni*. A debreczeni zsinat óta (!) maga is pártállást foglal s az unitarizmust törekszik diadalra juttatni. (*Unitáriusok Magyarországon*. 69. 70.).

Ime, mint omlik magában össze az ártatlanul mellőzött Révész K. panasza. Szerinte 1566. ápr. havában még nem pártolta János Zsigmond az unitáriusokat. Én még ennél is tovább megyek, mert csak egy év mulva látom világosan bebizonyíthatónak azt, hogy az erdélyi fejedelem az unitarizmus felé hajlik. E meglepő fordulat indító okaira is rámutatok az 1567-iki debreczeni kánonokban, melyek a szabad és békés ígahirdetés helyett a Kálvintól eltérő nézetűek tűzzel-vassal kiirtását nagy fennyen követelték itt Erdélyben is, s mind a fejedelmi hatalmat, mind a világi hatóságot egyaránt idétlenül korlátolni akarták. A már 1565. óta unitárius Dávid Ferencz udvari papsága a legkevésbbé sem gyöngíti meg ez egyedül valószerű történeti felfogást, mert őt az udvarnál első sorban személyes tulajdonai vonzó voltáért kedvelték s nem pedig még ekkor világosan ki sem fejthetett szabadelvű nézeteiért. Lám, pár évvel utóbb a luth. Alesius udvari papsága sem bizonyít a legkevésbbé sem a János Zsigmond utáni fejedelem buzgó katolikus volta ellen.

Másfelől a Révész K. történeti felfogása, ha szabad meggyőződésünket kifejeznünk, a lehető legprimitívebb alapon épült. Hogy a lutheranus vallásban nevelt János Zsigmond bár egy óráig is valaha kálvinista lett volna, azt soha eddig senki be nem bizonyította. Hogy pedig 1566. ápr. végén az ő pártjukon állt volna, azt a fehozott adománylevél távolról sem érinti. János Zsigmondról köztudomásu, hogy nem Mélius kedve szerinti fejedelem volt. Nem hogy valaha a Mélius-féle szükkeblű irányhoz csatlakozott volna; de egészen élte végéig fejedelmi bőkezűséggel jutalmazta a különböző protestáns felekezetek érdemes térfiait. Kálvinista pártállását kétségtelenül bizonyítja R. K. könnyenhivő szemeiben azon egyszerű tény, hogy a gyulafehérvári vitára következő napon házat és szőlőt adományoz Méliusnak Nagy-Váradon. Nos, hát 1569. jul. havában Károlyi Péternek s a váradi zsinatot követő napokban Sásvári Gergelynek szintén

ajándékozott ugyancsak Nagy-Váradon szólót. Furcsa volna e fejedelmi nagylelkűségből azt az egyoldalú következtetést vonni, hogy János Zsigmond ugyanakkor az adományos kálvinista tudósok pártján állott vagy felekezetéhez tartozott volna. Talán épen az ellenkező okoskodásnak volna itt a józan ész előtt némi kis alapja: nem a fejedelem kereste az alatta valók kegyét, hanem inkább kálvinista uraimék törekedtek az uralkodó kedvében járni. Tehát teljesen el-esik a beható kritika előtt a R. K. felszínes és egyoldalú okoskodása. A mi legszebb, tulajdonkép nem is a győztes (?) Mélius nyeri el a kálvinista papok igaztatására elszedett kath. egyházi javakat, hanem az akkoriban nyomoruságosan felszerelt debreczeni ekklezsia sajtója. S nem is annyira a Mélius iránti tekintetből, mint inkább: „egynehány hű tanácsos ur legalázatosabb kérésére“ — az oklevél bevezető sorai szerint. E sokat megvilágító kifejezésből az elfogulatlan R. K. ugyancsak óvakodott az illető consequentiákat levonni. S Bunyitay könyvéből Jakab E. és Kiss Áron segédkönyve után összeállított hírlapi cikkekéjének elmellőzéseért mégis érzékenyen panaszkodik; holott ez annak idején csak arra volt méltatva, hogy egy nagyon is „szerény vidéki lap“ közölje.

S mindezeknek komolyabb megfontolása után talán el is lehetett volna nézni ezt a csekély hibáját oly törekvő ironak, ki Révész Kálmánként: „a tárgyához tartozó legapróbb adatokat is összegyűjti és felhasználja“, hogy t. i. nem látta czélszerűnek legyezgetni az oda nem tartozókra kitéréssel nagyratörő ambícióját egy némely ifjú óriásnak.

Ily irigylésre méltó szerencsével megvédelmezvén az ő legsajátabb igazát, Révész K. még két különösebb váddal igyekszik a szegény elmarasztalt „unitárius történetíráson“ a netalán még fehér foltokat is az ő legfeketébb világitásába helyezni.

— Viszont: ha Kanyaró egy *telivér kálvinistát* unitáriusnak mutathathat (*igy!*) be, *rendkívüli nagy az ő öröme*. Igy például, valóban sajtáságosan, Sztárai Mihályt, mint az unitarizmus úttörőjét állítja elének 109. és köv. l. (*Unit. Történetírás*. 14.)

Sajnálattal kell megjegyeznem, hogy Révész K., a ki mást udvariasságra és elfogulatlan méltánylatra tanít s a kálvinistákról mégis jó maga nem restelli kimondani, hogy általában véve faragatlanok; most, hogy kézzelfoghatón be is bizonyítsa olvasói előtt, a mit mondott: furcsa szabad szájjal *telivér* és *félvér* szerint kezdi osztályozni saját kedves hitfeleit. Elképzelhetjük, mily megsemmisítő philippikával csaptak volna le az ilyen botor vakmerőre, ha az véletlenül lutheránus vagy unitárius s nem pedig nagynevű kálvinista, a nagy Révész l. fia lett volna. Mig így — általános meglegeedés fogadta orthodox körökben e szellemesen osztályozó észrevételt. Legalább erre kell gondolnunk az önelégültségnek ama boldog mosolyát tekintve, melylyel a Prot. E. és L., a Debreczeni, Dunántúli stb. Prot. lapok és közlönyök a Révész Kálmán ily kitünő munkáját hiveiknek jóakaró figyelmébe oly melegen ajánlgatták. Holott ha jobban körültekintjük a dolgot, az a telivérnek vallott Sztárai még csak rossz

félvér is alig lehetett, mert különben a debreczeniek gondos főpásztora, a jóval több joggal telivér Mélius, nem állította volna az ő szokott „rustica et improba“ eljárásával pellengérré a méltán híres debreczeni bibliában e jeles dunántúli reformator:

-- Valakik Istent s az Isten beszédét, szerzését, igéjét (értsd: az orthodox kálvinizmust) megutálják, elhagyják, rontják: Isten is azokat megutálja, elveti és megszegyeníti őket, mint a *fél pápista* (értsd: lutheránus) *Pápa* és Vitenberga és Bártfa ostyás, oltáros, gyertyás, korosmás (Sziládynál sajtóhibából: *korosmás*) majmajit. (2 *Kív.* XVII. 20.)

Jeles tudósunk, Szilády Áron még habozik e sajtóságos hangu bibliamagyarázat értelmének levonásában; de én a közelfekvő bibliai helyekre támaszkodva már 1891-ben kimondtam, hogy Sztárait, ki 1564. tájt került Pápára, a megelőző években Szegedi Kis István megfosztotta volt tolna-baranyai papságától és püspökségétől. „Sztárai ugyanis — mondám már akkor — a lutheránusokhoz huzó értelme miatt nem volt kedvelt a kálvinizmus vezérférfiai előtt.“ Ezért kel ki oly keményen ellene Mélius és említi kárörömmel vénségére megszegyenülését. (*Unitáriusok Magyarországon.* 111. l. — V. ö. *Régi M. Költők Tára.* V. 318. 319.)

Ez áll tulajdonkép könyvemben a Révész Kálmántól fölpanaszolt helyen. Ebből könnyen megítélheti mindenki, hogy mondhatam-e én unitáriusnak R. K. e „telivér“ kálvinistáját s lehetett-e nekem ezen — oly rendkívüli nagy az én örömem.

Ellenben az nagyon különös színben állíthatná elénk R. K. állításainak megbízható voltát, hogy a ki előbb „a kálvinizmus és annak régibb és újabb férfiai iránt a legnagyobb igazságtalansággal, sértő kegyetlenséggel, sőt ádáz gyűlölettel“ vádol a jól ismert családügy érdekében (*Unit. Tört.* 4.); ezenfelül még azt is szememre hányja, a mi még ennél is sulyosabb beszámítás alá eshetik, hogy t. i. az én szörnyü elfogultságom „minden dicsérettel elhalmozza“ az unitáriusokat (11. 12. l.), — ime! pár lappal hátrább meg már azzal gyanúsít, hogy ha én valamelyiket az ádázul gyűlölt telivér kálvinisták közül olvasóim előtt unitáriusnak mutathatom be, legott rendkívül nagy az én örömem! (14. l.)

Úgy hiszem, a familialiter ide-oda ugránczó „legsajtóságosabb“ logika jellemzésére sem kell ennél bővebb kommentár!

KANYARÓ FERENCZ.

(Befejezés köv.)

Jegyzetek a bágyoni unitárius eklezsia multjából és jelenéből.

A bágyoni unitárius eklezsia első temploma építésének idejéről a jegyzőkönyvekben semmi biztos adat nincs. Valószínűleg a reformáció haladásával; a Dávid Ferencz idejében itten is megalakult az unitár. egyház, el lett fogadva az unitárius vallás; de hogy új templomot építenek-e vagy az átállókkal egyszerre jött valamely régebbi templom az unitáriusok birtokába, azt sem az egyházi, sem az esperesi levéltáron levő irások nem bizonyítják. A múlt száz évben helybeli pap Kénosi T. János feljegyezte, hogy a régi templom két részletű volt; t. i. egyik része bolthajtásos, a másik mennyezetes s mindkettő kővel volt kipadrolva. Úgy gondolom, hogy az egyik részletet 1668. építették, illetőleg toldották a meglevő rész mellé, mert ez évben templom-takarításról van feljegyzés, de a hivek szaporodtával bizonytalannal növelni igyekeztek a templomot is.

Torony a templom mellett kezdetben nem volt. A tornyot 1672—73-ban építették. Az eklezsia dolgairól a XVI—XVII. százévből keveset tudhatunk, mivel a XVIII-ik száz elején s általában a fejedelmi korszakban igen is gyakori pusztítások alatt az eklezsia irományai s más értékesebb ingóságai biztosítás végett a T.-Szt.-Györgyi templomba helyeztetvén el, ottan elégték, megsemmisültek. 1774-ben Fodor Gábor currator és Úzoni F. István papságában e tornyot emelik, a templomot takarítják s mindkettőt ujjalag zsendelylyel megfedik. Több kegyes adományokon felül költ az eklezsia e munkákra 5—600 frton felül.

Azonban e templom csakhamar megrongálódott s egyszersmind a hivek szaporodásával kicsinynek bizonyult, miért az 1788. május 5-én tartott püspöki vizsgálat meghagyja az egyháznak, hogy a templomot kijavítsa vagy lehetőleg a hivek számához illő új templomot építsenek.

Az eklezsia előljárósága, szívére vevén a Generális vizsgálóság ohajtását, élén buzgó gondnoka, Csegezi Mihálylyal pénzgyűjtéshez fog. Erdők gyapjából nyereségre vásárolt bor, dohány elárultatásából, méz égetésből stb. . . . Mihály Pál, Balla Imre és ifj. Kozma Mihály papjai vezetésével csakhamar tisztességes összeget állít elé, úgy, hogy 1802-ben, maig használat alatt álló tisztességes tágas és kényelmes papi házat épít, egyéb épületek javítására nagy összeget költ, mégis 1808-ban meghatározza az új templom építését.

1809-ben az építéshez hozzá fog — s annak ellenére, hogy a férfiak nagyobb része, mint határőri katonák, székely huszárok, a francia forradalomba voltak — az új templom többnyire asszonyok segédkezése mellett mégis ez év folytán felépült, — mit igazol a templom falába beillesztett emez irat: „*I-ső Ferencz császár alatt, az egy Isten tiszteletére, a Bágyoni unitárius ecclesia építtette 1809-ben.*“ E betűk megaranyozásáért 1822-ben fizettek 15 fitot. A templom terjedelme 37 lépés hosszú, 17 lépés széles. Fedetett cseréppel s került a belső berendezésen kívül 10.220 frtba, mely költség fedezésére egyesektől önkéntes adomány gyűlt össze 608 frt és 7 kr.

Az 1809-ben épült templomot 1810-ben felszerelik. A czintermet kerekén jó magas két öles vastag kőfallal kerítik be, zsindey fedél alatt.

A templom falában a fennebbi iraton kívül semmi más irás nincs. A torony második emeletén egy kőlapra kimetszve és a falba illesztve látható a székely czimer: *Nap és félhold*; az irás alatta olvashatatlán, de hagyomány szerint ez: „*Turris fortissima, nomen Dominis adseipsan currit et exaltabitur.*“ (Péld. XVIII. 10. vers.) E toronynak tetejét 1833-ban lebontják, a falat két öllel emelik, új szarvazatra bádoggal fedik. Volt gondnok Váró Mózes, pap Barabás Mózes. Költenek ez építkezés alkalmával 3441 frtot és 55 krt.

Az 1818-ban tartott körü vizsgálatról felvett jkönyv jelzi, hogy a templom jó karban van s abban az ujonnan beállított orgona „*Isten dicsőségére ékesen zengedez.*“

Bár a pénzküiadás tételei között az orgona készítésének árára reá nem akadtam, a fenti jegyzőkönyv után mégis hinnem kell, hogy 1817-ben épült a 7 változatu, jó, erős anyagból való orgona. S itten megjegyzem azt is, hogy az unitárius vallásközönség kebelében ez volt a második orgona, első levén a kolozsvári.

Ez orgonának kifestése, aranyozása és diszítéseért 1822-ben fizettek 354 frtot.

Ugyancsak ez évben csináltatják a szószék feletti koronát s adnak érte 441 frt 30 krt. A korona alján ez irás van: „*Deus providebit*“ s római számokkal 1822. El lehet mondani, hogy csinál és cifrázattal ékesített korona ma is csak a toroczkói van, mely ennek utánzata.

Az 1822-dik évben folytatott építkezések, temp'om-meszeltetés, orgona diszítés, korona csináltatás, ugy látszik, előkészület volt a templom szentelésre, melyről ugyan sem egyházi, sem esperesi jegyzőkönyveken semmi adat nincs egyéb, mint az 1823. évi mártius hóban tartott körü vizsgálószéki jkönyvben, a pénzköltség rovatában ez: „*Templomszentelési költség a megrizsgált lista szerint 290 frt és 22 p. ugyan alább: templom szenteléskor gyertya és pappirosért 2 frt 12 kr.*“ Tehát hogy a templom felszentelése 1822-ben történt: bizonyos, — de hogy a szentelés alkalmával kik szerepeltek? az elénekelt himnuszokat kik irták? az elmondott beszédek ki lettek-é nyomatva vagy sem? arról semmi adat nincsen. Ez időben esperes Fodor László, jegyző Ferenczi Mihály, helybeli pap Füzi Ferencz;

osk. mester Csegezi László; gondnok, ki a tisztelet egy folytatában 28 évig viselte, Varó Mózes voltak; egyháziak pedig id. Balogh Gábor és Simonfi Márton.

Az ekkleziának 1774-től kiválólag ez ideig. templom építés, torony emelés, papi ház s mellék-épületek, kerítések csináltatásával igen tetemes költségei voltak, melyhez az egyes hívek önkéntes adományokkal mindig hozzájárultak; áldozatkészségüket, hitbuzgóságukat dicsérettel kell kiemelni, — látva azt, hogy egyházunk fenntartására hozott adakozásaik mellett a vallásközönség érdekében is tetemes áldozatot hoztak, a midőn a rendes collecták s évi segélyezések mellett 1811-ben a vallás-közönség pénztárának a devaluatio vagy a *bankó* pénz értékének leszállása miatti veszteség pótlására, — akkor, a midőn vallásközönségünk és iskoláink életkérdése volt felvetendő, részint stabilis fundusul, részint professorok fizetésére Körnöczy János és Szász Mózes kiküldött E főtanácsi biztosok jelenlétében, mint más egyházak — Bágyon is meghozta áldozatát, a midőn kicsinye és nagyja 5 frittól 200 frittig váltakozó összegben hozott áldozatot az Ur asztalára; s nevezett birtokosok jelenlétükben adományoznak, aláírnak, befizetnek 1121 frt és 5 kr. pénzt, 15 veder bort és 22 véka gabonát, a mint ez az akkori jegyzőkönyvben névszerint bejegyezve van.

Az ekkleziia ingó javai.

a) Harangok.

Volt egy három mázsás harang e felirattal: „*In honorem uni veri solii Dei et filii ejus Jesu Christi 1643. Gloria in excelsis Deo. — In te Domini speravi.*“ Ismét egy más 50 fontos irás nélkül.

Ez elébbi 300 fontos harang elhasadván, ezt, valamint az 50 fontost is 1845-ben ujra önteti az ekkla ezen felirással: „*A bágyoni unitária szent ecclesia, az egy igaz Isten tiszteletére 1643-ban öntetett harangját ujban öntettette. — Egyházi gondnok ifj. Tkts. Csegezi Tamás ur; egyháziak: Balogh Mihály és János. Öntötte Andráschofszki János és Hendel. Kolozsvárt, 1845-ben; pap Ferenczi Máté, Rector Adám István urak idejében.*“ 450 fontos, az ujra öntésért fizettek 350 frotot.

Azonban ez a harang most nincsen meg, mert 1849-ben a felelős magyar kormány felhívására, a szabadságharcz folyama alatt, ágyuanyagnak átadatott s elvitetett Brassóba. A szabadságharcz lezajlása után e harangért kapott az ekkla kárpótlást 550 frotot, melyből 150 frotot fizettek költség, fáradság és utazási díj megtérítési czímen akkori esperes t. Koronka Antalnak, a mint ez az 1853. évi számadásos jegyzőkönyvben megíratott.

Egy más 500 fontos harangot, mely ma is meg van, öntetett az ekkleziia 1786-ban, ezen felirással: „*In horem et Gloriam unius veri Dei et Filii ejus Jesu Christi, curavit unitaria eccla Bágyoniensis 1786.*“

Az oldalán ezen vers van:

„*Carpite caelestem clamor compona coronam,*“
 „*Cristicolae cives, cujus clangore citati,*“
 „*Corde creatorem Caeli celebrate canentes.*“
 „*Continuis Christi captato charismata Christi.*“

A másik oldalon: „*me fudit Joannes Andraschofszki Claudi-poli,*“ az alsó karimáján viszont: „*Insp. Mart. Balogh; cur. Ladis. Csegezi; pászt.: Emerico Balla; Rec. St. Györke; aed. Joan. Sig. M. Balog; Gab. Székely; St. Simonfi.*“ E feliratból látható az akkori előjáróság személyzete.

1844-ben ismétlen öntetett az ekklézia egy 859 fontos nagy harangot, 1690 frtért; van rajta e felírás: „*Az egy Isten tiszteletére öntettette a bágyoni unitária ecclesia, Vik Ferdinánd császár uralkodása alatt. E. gondnok: ifj. Tkts. Csegezi Tamás ur; egyháziak: Vagyas Zsigmond és Csépi Gergely idejökben, 1844-ben. Öntötte: Andraschorszki János és Hendl. Kolozsvártt.*“ E két utolsó harang van jelenleg használatban.

Itten a harangok során megemlítendőnek vélem, hogy a mult évi vizsgálat alkalmával az egyház hivei, önkéntes adakozás útján, alapot kezdettek gyűjteni egy harmadik harangra. Az alap ma 50—60 frt. Vajha minél hamarább felnevekednék.

b) Urvacsorai asztal.

A régi urvacsorai asztalon volt ez irás: *Váro Sigmund uram csináltatta Isten dicsőségére Anno Domini 1712-ben.* Ugyanakkor 23 asszony csináltatott egy koronát is, mely ha jól tudom, átadatott más ekkléziának.

A jelenlegi igen csinos diófa asztal készült Váro Mózes gondnokságában 1824 ben. Van rajta ez irás: *A Ba. un. ek. ké. 1824. Fizettek érte 90 frtot.*

c) Ezüst poharak.

Van egy félkupás, virágokkal ékesített, kívül egészen, belül az ajakán megaranyozott ezüst talpas pohár, feneke karimáján ezen irással: „*P. H. R. Bágyoni unitária ecclesiáé.*“ E pohár Petrichevich Horváth Rebeka kisasszony ajándéka 1738-ban.

Van egy másfél kupás, belül egészen, kívül az ajakán és feneke szélén megaranyozott kerek ezüst-pohár, 1604. évszám és egy M betű metszéssel. Ezt a poharat 1757-ben ajándékozta insp. curátor kövendi Gál József, ki ez ekklézia iránt többször kimutatta jóindulatát.

Ismétlen van egy félliteres, belül megaranyozott talpas, ezüst-pohár, melyet az ifjuság általi használatra 1882-ben ajándékoztak b. e. Kovács Dénes és neje Bencze Anna. Van rajta ez irás: *Kovács Dénes és Bencze Anna ajándéka 1882.* Értéke 65 frt o. é.

A fennebbieken kívül volt még ez ekkléziának egy kívül belül megaranyozott pohara, melyet ajándékozott kolozsvári iparos, a szöcs

czéh atya mestere, az 1701—2—3 években tartott országgyűléseken Kolozsvár városának képviselője, Réhner Szócs István és neje Bek Borbára 1710-ben. E poharat a bágyoni unitária ekklezsia 1804-ben több urasztali szerelvényekkel együtt oda ajándékozta az 1772-ben mindenétől megfosztott sinfalvi unitár. ekklezsiának. Ma tehát ott van használatban.

d) *Ón-kannák.*

Van egy nagy fedeles, 3 kupás kanna, különbözőféle metszésekkel s fedele szélén ezen irással: „*In usum ecclesiae unitariae Bágyoniensis, contulit gratis Georgius Csegezi de Bágyon. Anno Domini 1704.*“ E pohárrol az a hagyomány, hogy a labanczok által elraboltatott, de Csegezi György által Kolozsvárt felesmertetvén, általa vissza váltatott s az ekklezsiának ingyen visszaajándékozottatott.

Van egy más kisebb kanna, egy kupás, virágos metszetekkel és ezen irással: *Az. Ba. C. F. A. M. FŐ. HE. Ba ur csináltatták. 1715-ben.* Ajándékozta e kannát Nztés Balogh Lászlóné Dániel Kata asszony.

Van ismét egy más széles fenekű, oldalán vékony metszésekkel ékesített, egy kupás kanna, melyet ajándékozott 1797-ben itteni iskolamester és vidéki prokátor, Barra Ferencz.

Ismét van egy más, az előbbihez hasonló alaku és nagyságu kanna ezen irással: „*Gabet Hannes Stephen 1713.*“ Ezt ajándékozta 1834-ben Váró Mózes gondnok. E Váró Mózes, kivel a család és Váró nemzetség a községből kihalt, egyfolytában 28 évig volt ez egyház gondnoka; gondnoki buzgóságát sok hasznos építkezés, javítás és intézkedés tanusítja.

e) *On tárgyér* van 3 drb.

f) *Ruhanéműek.*

Az urasztalára kendőket, abraszokat, takarókat ajándékoztak, csináltattak a multban és jelenben: Rhener Szócs Istvánné, Csegezi Klára 1771-ben, Váró Zsigmondné, Bosla Anna 1714, Szaniszló Zsigmondné Váró Anna, Böleskövi Jánosné, Barducz Kiss Anna, Sinczki Péter. A közelebbi időben 1872 Jó-an Ferencz csendőr altiszt egy abroszt; ugyszintén egy másikat Nagy Józsefné Pálfi Rozália.

A szószék feletti koronára egy hálózövet takarót és a szószékre egy tafota takarót teveször bojtokkal csináltatott 1839-ben volt lelkes, Barabás Mózes neje, Bardócz Ágnes. Egy másikat a szószékre 1872. Baranyai Gáborné Ar.-Rákosi Szathmári Anna, mely ma is a szószéken áll.

1844-ben Aranyosszék főorvosa, Száknovits István és neje Veres Klára ajándékoztak a szószékre egy szép bőrkötésű, aranyozott, tokkal ellátott értékes bibliát.

FODOR ANDRÁS.

(Folyt. köv.)

Párisi levél.

Páris, 1895. január.

(A szabadelvűek gyűlése Nimesben. A közerkölcsiség emelése, s a társadalmi kérdések tanulmányozására alakult protestáns társulatok gyűlései. A párisi theol. facultás ez évi megnyitása és egy új tanár beigtatása.)

Szerkesztő úr!

A körülmények nem engedték, hogy a múlt füzetbe írjak. Most röviden felsorolom azokat az érdekes dolgokat, melyekről akkor nem írhattam.

Mindenek előtt a szabadelvűek nîmes-i gyűléséről szólok. Mint minden alkalommal, most is sokan jöttek össze a protestantismus e nagy városába. Az első kérdés, mely e gyűlésen tárgyalatott, „a vallás és erkölcs viszonya“ volt.

Ez nálunk most nagyon napirenden levő kérdés, mert némely neveléstan-írók azzal foglalkoznak, hogy a vallást és erkölcsöt egymástól teljesen elkülönítsék, a mi alapján helytelen és veszedelmes következményekre vezethet. A felolvasó Bertrand lelkész is ellene volt a független erkölcstannak. Az erkölcs alapján vallásos. A vallásos alap az igazi, szilárd alap. A nevelésben is csak ez hozhat édes gyümölcsöket. A másik kérdés, melylyel e gyűlésen foglalkoztak, a gyakorlati életre igen fontos, t. i. hogy „a szegény és elhagyatott gyermekek segélyezésére társulat alakittassék.“ Ez a kérdés különösen égető nagy városokban, hol annyi szerencsétlen gyermek szenved méltatlan szülei miatt, s van kitéve a bűnnek s a megsemmisülés veszélyének. A francia protestánsoknak vannak árvaházaik, de ezek nem elégségesek a szükséghez mérve. Az állam a maga részéről nem tehet mindent és a kérdésnek inkább anyagi oldalával foglalkozhatik. De foglalkozni kell a lelkiismerettel, az erkölcsi neveléssel is. A kérdés vitatásának az lett az eredménye, hogy a társulat megalakittatott és azt az eljárást fogja követni, hogy a gyermekeket vidéken jobb családnál helyezi el, a melyek körében jó tanácsokat hallhat és jó példát láthat.

— „A közerkölcsiség emelésére alakult társulat“, melynek tagjai nagyobb részint protestánsok, de köztük vannak katolikusok is, s főleg egy igen tevékeny és befolyásos katolikus, Berenger senator — a szeszes italok kérdését tárgyalta, a melyről két orvos is tartott felolvasást, sajnálattal jelezve, hogy az alkohol ivás terjed. Comte, St. Etienne-i lelkész *a szükségképpeni véték* elmélete, s az erkölestelenség törvénnyel szabályozása ellen tartott beszédet, a melylyel kapcsolatban egy lyoni orvos azt az érdekes vallomást tette, hogy ő ezelőtt tiz évvel a mellett a nézet mellett volt, hogy a vétket törvény által kell szabályozni; most kijelenti, hogy tévedett és hogy teljesen oszttja felolvasó nézetét, s minden jó polgárt és becsületes embert csak arra hívhat fel, hogy tiltakozzék a törvénybeiktatásnak még csak a feltevése ellen is. E nyilatkozat rendkívüli hatást tett a jelenlevőkre.

A gyűlés második napján a francia nőnek a törvénnyel szemben való helyzetéről vitatkoztak. Két felolvasás tartatott erről. Az egyik felolvasó Bridel, genfi egyetemi tanár, miután szemlét tartott az idevonatkozó külföldi törvények felett, azt mutatta meg, hogy a francia nő a törvényben alant áll, mintegy rabszolga, a házasságra, az anyagi javakra s a gyermekek feletti gyámságra vonatkozó jogokra nézve“.

E tekintetben érdekes részleteket beszélt el. A külföldi törvényhozással szemben Franciaországban a nő helyzete kevésbé kielégítő. Ideje, hogy a francia nő helyzete is javittassék. A másik felolvasást Vincent asszony „A nők helyzetének javítására alakult társulat“ követe tartotta.

A Bridel tanár által kifejezett elvek egy részét fejtegette, főleg a francia és külföldi törvények összehasonlításával. A mellett kirándult a politika mezejére is, de nem éppen szencsésen. Azonban ha voltak is felolvasásában olyan eszmék, melyekhez vitatás fér, de sok helyes gondolat is volt. A lyoni értekezlet megmutatta, hogy Franciaországban, mind a mellett, hogy az utóbbi években javulás történt, még sokat kell tenni a nő jogi helyzetének emelésére.

A harmadik napra Berenger senator is megjelent Párisból. Ekkor tárgyalták a különböző jelentéseket az erkölestelenség elnyomásáról és a szeszes italok használata elleni eszközökről. A vitát nem részletezhetem, de felemlítem azt, hogy az erkölcs jobbítására a nézetek eltérők voltak s különösen Berenger ama nézete találkozott ellenzéssel, mely a véték törvény által való elnyomását és szabályozását czélozza. Az értekezlet nagy többsége ez indítványt elvetette. A tár-

sulat lyoni gyűlésén is bizonyoságot tett, hogy mennyire szükség van rá, hogy jó és hasznos munkát végez a közerkölcsiség javára. Némi eredmény már is látható. Az utcákon már mintegy egy év óta nem fordulnak elé oly botrányos jelenetek. A társulat minden tiszteséges ember részéről méltánylatot érdemel.

„A társadalmi kérdések tanulmányozására alakult protestans társulat“ is Montauban-ban a szeszes italok kérdését tárgyalta; nem csoda, mert Franciaországban az alkohol használata iszonyatos mérvben terjed, úgy hogy ez reánk nézve élet vagy halál kérdés. Az egyik előadó Bianquis, roueni lelkész azt ajánlotta, hogy alakítsanak mértékletességi egyletet, melyekben a tagok kötelezzék magukat, hogy semmiféle erjedett folyadékot, s főleg *tisztított* szeszt nem isznak. Ily alakban az indítványt maguk az értekezlet tagjai se látszottak pártolni, mert a bor is erjedett folyadék s az indítvány akkor annyit jelentene, hogy egy vizivó társaságot kell alakítani. Tartani lehet, hogy ily társulatnak nagyon kevés tagja lenne.

Egy másik fontos tárgyról Gide, a montpellier-i tudományi facultas tanára olvasott fel. A socialista tanokról szólott s különösen a collectivismusról e czim alatt: „A collectivisticus kisajátítás.“ A tudós tanár izekre szedte a collectivista elméleteket és megmutatta, hogy némely helyes eszmék mellett mennyi hazug és képtelen dolog foglalnak magukban. A legnagyobb hibája a collectivistáknak, hogy csakis a kézi munkára tekintenek a jog és tulajdon megalapításánál. A gazdaságnak pedig az igazi forrása az eszme; ez lelkesít és vezet a kézi munkában is. És ezt kisajátítani nem lehet. A gazdagság magában nem „az igazságtalanság titka,“ mint a collectivisták állítják, hanem a gazdagságnak rossz használata. Értekező a vagyonosokra nézve azt mondotta, hogy magukat úgy kell tekinteni, mint a kiknek társadalmi teendőik vannak, mint igazi nemzetgazdákat, a kiknek kötelessége vagyonukat a közérdeknek megfelelőbben kezelni és a társadalom előtt felelősséget érezni. „Általában arra kell törekedni, hogy a vagyon inkább kiterjesztessék azokra, a kiknek nincsen, mint hogy elvétessék azoktól, a kiknek van, mert a vagyon öröm és arra kell munkálni, hogy szaporíttassanak, nem pedig hogy kevesbitessenek örömeink.“

Mindezekben a munkákban szabadelvűek és orthodoxok részt vesznek. Érdekes volt az ebéden a montauban-i theol. facultas dekanjának Brustonnak felköszöntése, ki az orthodoxok és liberálisok kibékülését a theologiai tanulmányok elhaladása által reméli.

Ez értekezletekről szólva végül ki kell emelnem, hogy a protestansok mintegy tiz éve foglalkoznak társadalmi kérdésekkel és jól fogták fel teendőjüket. Az egyént akarják emelni és az egyén emelése által a társadalom emelését elérni. A katholicismus még mindig megfordítva akarja; a középkori eszmékhez akart visszavezetni, hogy a társadalmat reformálja. De kudarcot vallott. S azt kellett vallani, mert ez socialismus és pedig a legrosszabb, mely azt mondja: „a mennyit ér a társadalom, annyit ér az ember,“ holott az ellenkező az igaz; „a mennyit ér az egyén, annyit ér a társadalom.“ A protestantismus dicsősége minden országban, hogy ezt az elvet tanítja és hogy napi munkájában is szem elől nem téveszti.

— A párisi prot. theol. facultásnak tanévi megnyitása nagyon érdekes volt. Mindenek előtt fel kell említenem, hogy a tanulók száma növekedett és nem csak Párisban, hanem Montauban-ban és Genfben is, a hol 42 tanuló iratkozott be. A franczia ref. egyház már abba a helyzetbe juthat, hogy elláthatja az egyházakat lelkészekkel, melyek közül több nélkülözte a szellemi vezetőt. A facultás dekánjának a mult évről szóló jelentése szcrint 17 theol. tanuló az orvosi facultáson is hallgatott tárgyakat, melyekből sikeres vizsgát is állottak. Ez nagyon dicsérendő dolog, ennek hasznát veszik a katonai szolgáltnál is. A dekán jelentése után felolvastatott, hogy mindenik tanár miről fog a tanévben előadni. Azután mint minden évben az egyik tanárnak nyilvános felolvasása következett. Ez alkalommal Ménégosz tanár tartotta a felolvasást: „A bibliának a csodákról való tanításáról.“ De minthogy a felolvasásból nagyon hosszas érdekes vita fejlődött, e tárgyat fontosságáért jövő levelemre hagyom.

A patristica tanára Massebian, a ki sok hasznos munkája által lett ismeretessé, melyeket az egyházi atyákról irt, egészségi okból visszavonulván állásáról, közelebbről a közoktatásügyi minister megtette kinevezését és pedig a szélső orthodoxoknak nem nagy öröme. Ugyanis, a kit kinevezett, Albert Revillenek, a College de France tanárának fia, Jean Reville. Akár mint tudóst, akár mint embert nézve, a minister jobb választást nem tehetett volna. Jean Reville több évig szerkesztője volt a „Revue des religions“-nak, s azonkívül az „Ecole des hautes etudes“-ben is tanít. Kitünő választás, de valószínűleg az orthodoxok nincsenek megelégedve, mert már a névtől félnek. A theol. facultáson háromféle tanár van, *rendes tanárok*, kiket a consistorium választ és a köztársasági elnök erősít meg; *felolvasó tanárok*, kiket az egyház ajánlása nélkül egyenesen a minister nevez ki; s *magántanárok*, kiket a facultás tanácsa ilyenekül elfogad.

Jean Reville a második osztályuk közé tartozik s így az ő kinevezése csak is a közokt. ügyi ministertől függött. Egyébiránt meg kell jegyezni, hogy az orthodoxok nagy része, azok kiket a béke szelleme vezet, semmi ellenvetést nem tesznek a kinevezésnek. Bárcsak többségben lennének az ilyenek az Egyh. Tanácsnak legközelebről megejtendő részleges megújításánál is.

CHARRAUD D.

Gyöngymondatok.

(Ujkori írótól.)

Ellenség.

A kinek ellenségei vannak, vigyázatra tanítják s ismertebbé teszik. Sokan ellenség nélkül homályban maradtak volna. Sőt az ellenséggel szemben az ember őrizkedik az indulatoktól önmagában, melyek a külellenségnél gonoszabb belellenségei; és ez annyi, mintha amazok őriznék őt ezektől. És így az ellenség hasznos is, azaz, a kisebb rossz megvédi őt a nagyobbtól. *Petrárka.*

Elleneink kényszerítnek magunkra figyelni, s ezen uton ismerhetünk leginkább tévedéseinkre. Barátaink csak elaltatnak, csalfa önbizalomra szoktatnak, — a mi hiúságra s tudatlanságra viszen. *Malebranche.*

Hidegen nézi sokszor az alattvaló, hogy közeledik az ellenség határához; mert tudja, hogy bármelyik győzzön, az ő sorsa rabszolgaság. *Zachariü.*

Ellentét.

Nincs oly ellentét, bármily idegen legyen is, mely az emberek lelkében és magaviseletében meg ne legyen. *Guizot.*

Az ég tisztasága csak azért hat meg, mert néha láttuk azon a zivatar nyomait. *Sand György.*

Ellenzék.

Tartozzatok az ellenzékhez, nem bánom, sőt rosszaljátok is a kormány eljárását; de csak ildomosan és folyvást e jelszóval: Éljen a király! *Hugó Victor.*

Ha a közakarát folyamában felmerülnek: klubok, kásztok, kortesek, ellentársulati részletes akaratok — és ha ezek kikerülhetetlenek, azokat jobb megszaporitani, mert így erejük egymással szemben megtörik, s a közakarát jó irányba felettök győzelmesen kitűnik. *Rousseau.*

Gyűjtötte: KISS MIHÁLY.

Irodalmi értesítő.

Az emberi szellem képviselői. Irta: *Emerson Ralph Waldo.* A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából fordította: *Szász Károly.*

Ime egy könyv, melyet a szó legjobb értelmében lehet annak nevezni. Könyv elég van, de ilyen nem sok. Ez az értelmi gyönyörnek egy könyve. Mestermű. Magának az írónak annyi kitünő munkája közt a legkitünőbb! Emerson neve olvasóink előtt nem ismeretlen. Ezelőtt több évvel közöltük »Hitszónok« című jeles tanulmányát s 1882-ben történt halálakor megemlékeztünk magáról a halhatatlan íróról. Emerson unitárius pap volt és annak a bölcselemi iránynak követője, mely Channing munkáját „transcendentalismus“ néven folytatta Uj-Angliában tovább. Egyike ama három névnek, melyek fordító kifejezése szerint „mint önálló, de testvér-csillagok csoportja, tündökölnek Amerika társadalmi s költői bölcészeti irodalma egén“, mely három név: a Channing, Emerson és Longfellowé, melyek után következnek aztán a transcendentalismus eme másik hatalmas képviselője, Parkeré is. Emerson papi hivatalával korán felhagyott, hogy magát egészen az irodalomnak szentelhesse. Boston közelében Concordban telepedett meg; itt szemlélődött árnyas kertjében, itt írta híres essay-it s „Az emberi szellem képviselőit“ is. Az emberiség szellemélete mozog lelkében, s szól a nagy emberek hasznáról, Platóról, vagy a bölcészetről, Swedenborgról, vagy a mystikusról, Montaigneről, vagy a skeptikusról, Shakespere-ről, vagy a költőről, Napoleonról, vagy a világ emberéről, Goetheról, vagy az íróról. Nem életrajzok ezek, hanem e nagy embereknek egész szelleme, hasonlíthatatlan módon felidézve. A német Grimm azt írja Emersonról: „Oly erő lakott benne, mint senki másban.“ „A dolgok oly érzetében“ visz bele, „mintha azok körülvennének.“ Szász Károly nem ismer író Shakesperen kívül, a kinek agyában az eszmék és képek — a tudás és képzelet — oly gazdagsága volna felhalmozva . . . Ifju korában olvasta először e művet és most ajándékozta meg vele irodalmunkat. Saját vallomása szerint, „fordította Shakesperet, fordította Dantét ter-

zináival, de egyik se volt oly nehéz, mint Emerson az ő prózájával. Fordító szép előszóban mutatja be az olvasónak az író, hogy aztán átadja az olvasót az írónak, hogy magával vigye az emberi szellem nagy képviselőinek benső világába, hogy azoknak szépségeit, mélységeit és magas kilátásait élvezve, azzal az önkéntelen benyomással tegye le a könyvet, hogy az emberi szellem képviselőit ismertető író maga is az emberi szellemnek egy nagy képviselője, és hogy fordító, ki tudás-, képzelet-, és szó-beli gazdagságával és finom műérzekével oly tisztán adja vissza Emersonnak mozaik-szerű mondatgyöngyeit, hogy az az eredetől alig megkülönböztethető remek átfestés, a legművésziesség munkát végezte, a mit ily nemből elállítani lehet, a melynél szebb idegen vásznon nem festetett.

Trendelenburg bölcséleti rendszere tekintettel Kantra. Irta: *Gál Kelemen*. E füzet kézirat gyanánt jelent meg egyik szorgalmas munkatársunktól. De ez nem akadályozhat meg, hogy ne szóljunk róla. Bölcselmi dolgozatok nálunk éppen figyelmet érdemelnek. Szerző Trendelenburgot választotta ki ismertetés tárgyul. A bölcséleti rendszerek gyorsan váltják fel egymást. Érezhető volt, hogy a lét kérdéseknek kutatásában egységes elvre kell törekedni. Nem új rendszereket kell felállítani, hanem az elért eredményeket kiválogatni s az egységes keretbe helyükbe beilleszteni. E szükség kielégítésére vállalkozott Trendelenburg. Ezt mondja el szerző a bevezetésben. Azután három részben értekezik bölcséletéről, az elsőben annak főbb pontjait ismertetve, a másodikban Kanthoz való viszonyát, a harmadikban pedig méltató és bíráló megjegyzéseit közölve. Trendelenburg bölcsellete szoros viszonyban van ugyan a Kantéval, de attól több pontban különbözik. Így például az okozatosság Tr. szerint nemcsak subjectiv, hanem objectiv is. S a vallás is nem csupán az erkölcs kívánalma, hanem annál több. A feltételen eszméje nem csupán eszmény, hanem lét is. A szivárvány látása már a napfényt feltételezi. Az értekezés nagy tanulmánynyal van írva és tekintve a német bölcselés homályosságait, elég tisztasággal. A figyelmet annál inkább megérdemli, mert Trendelenburg értékes bölcséletéről tudtunkkal nálunk ez az első munka.

„*Vegyes Egyházi Beszédek.*“ Irta: *Lévay Lajos* sárkeresztúri ref. lelkész. Ára: 1 frt 30 kr. Szerzőt ezelőtt hetedfél évvel közreadott egyházi beszédeiből már ismerjük. Tudjuk, hogy ő a száraz fejtegetéseket mellőzve, természetes egyszerűséggel, világosan, érthetően, a nép nyelvén ír. Ez újabb kötete is erről tesz bizonyosságot. Nem jár sem ódai magaslaton, nem akar nagy mondásokkal *meggyőzni*, hanem könnyed, elbeszélő modorban *tanítani*. Örömet idéz ismertebb költemények-

ből, sőt az énekeskönyv zsoltáraiból is, hogy előadását vonzóbbá, s kedveltebbé tegye. Nem hiányzik azért e beszédekből az épületesség és a bibliai kenet. A kötetben van 19 beszéd, melyek közül négy közönséges, a többi mind alkalmi. Amazok tárgyai: Jézus megkísértése, a keresztény ember szenvedése és öröme stb., emezeké a karácsony, husvét, áldozó csütörtök, két gyermek isteni-tisztelet stb. Ez utóbbiak között áll a martius tizenötödikéről szóló, valamint a Kossuth felett mondott beszéd is. Szerintünk is ily tárgyakról lehet egyházi beszédet tartani. Hanem azt nem tagadhatjuk, hogy szerző ezeknél a forma megtalálásában nem volt elég szerencsés. Különbö a beszédek általán felfogás, szerkezet, kidolgozás tekintetében jók és használatra alkalmasok. (S. M.)

„*Theologiai Ismeretek Tára*“ I. kötet, V. füzet. Szerkesztette: *Zoványi Jenő* theol. m. tanár, tiszaföldvári lelkész. Ára 70 kr. A vállalat ez újabb füzete ismét megerősít ama jó véleményben, melyet róla annak idején folyóiratunk nyilvánított. Az „e“ és „f“ betűk alá tartozó anyag van feldolgozva benne, liberális szellemben. A legnagyobb elismeréssel szól pl. Enyedi György néhai püspökünkről, s különösen „Explicationes locorum veteris et novi testamenti ex quibus trinitatis dogma stabilire solet.“ czimű művéről azt mondja, hogy „e nagybecsű mű világhírré tett szert a theologusok közt és egy egész irodalmat teremtetett úgy a magyar, mint az idegen tudósok körében.“ Jelenlegi püspökünk munkásságát is e füzetben ismerteti s általában széles ismeretre valló cikkekben tárgyalja úgy az idegen, mint a magyar theologiai írókat.

Az Unitarius Kis Könyvtár, melyet *Derzsi Károly* budapesti unitárius lelkész szerkeszt, egy új füzetrel gyarapodott. Szerkesztője ugyanis lefordította jó magyaros nyelven Jenkin Lloyd Jones, a chicagói valláskongresszus elnökének, a gyűlésen észlelt tapasztalatai nyomán írt tanulmányainak egyikét, melynek czime: „*A világ vallásai.*“ A mű nagyon érdekes, s mint a szerző utólagosan bevallja, nem annyira a tudományosság, hanem az élet, törvényt, szeretetet, erkölcs és jellem-építés érdekében iratott. Célja, hogy megmutassa, miszerint a fajok vallásos tapasztalatain mindenütt ott van a kötelesség, a szeretet főeleme, a koronázó törvény, mely mindnyájunkat hozzácsatol a természeteshez, a mi a lelki; a valóhoz, a mi az eszményi és a közönségeshez, a mi lényegileg az isteni. Mikor a szétválasztó hitformák az elkülönítő szertartások vagy végleg megszűnnek, vagy méltó helyükre szállíttatnak: akkor a vallások nagy mesterei is az eddigi homályból, a felhőkől alájöve, intésük, biztatásaik által felébresztik bennünk a

testvériség érzetét, az isten- és ember-szeretetet, s az önfeláldozó készséget. A füzet tárgyalja: Mózeset, mint héber törvényadót, Zoroastert, mint a munka, Confuciust, mint a politika prófétáját, Buddhát, mint Ázsia világosságát, Sokratest, mint az ész prófétáját, Jézust, mint a keresztény vallás megalapítóját, Mohamedet, mint Arabia prófétáját. A füzet ára 35 kr.

Aranyosrákosi Székely Sándor, volt unitárius püspök és költő „*A Székelyek Erdélyben*“ című eposzát a Tordán megjelenő „*Aranyosvidék*“ szerkesztője, Borbély György tanár kiadta olvasóinak ujévi ajándéknak. A kiadó a költemény elé tájékoztató előszót ír, melyben röviden a költő életét, munkásságát, a hősköltemény keletkezése körülményeit és a korra tett hatását ismerteti. A füzet adja a költő arcképét is és a kiadó a költeményt magát szótani magyarázatokkal, tárgyi és tartalmi megjegyzésekkel kíséri. Ez az eposznak első külön kiadása, mert legelőször a „*Hébe*“ cz. zsebkönyvben jelent meg, s így irodalmi értéke is van. (S. M.)

K ü l ö n f é l é k .

Felhívás. Midőn fennebb a *vallás-ról és művészet-ről* szólok, egyszersmind azt az örvendetes ténytet jelezhetem, hogy kolozsvári egyházközségünk elhatározta: hogy temploma belső diszitására, az orgona megújítására, egy énekkar állítására és esetleg a templom fütésére adományok gyűjtessenek és e gyűjtésre megbizást adott. A mit midőn szerencsés vagyok itt ezennel nyilvánosságra hozni, legyen szabad kifejeznem, hogy bár az adományokat első sorban az egyházközségi tagoktól várom és remélem, de számítok más buzgó és áldozatkész afiaira is és pedig, ha lehet mondani, tekintélyesebb összegekre, milyenek a célhoz szükségesek.

Az Unitáriusok Kolozsvárt szép templomban imádkoztak az unitarismus első két száz évében is. Miért ne lehetne templomuk most is szebb jobb időknek jeléül?! *Péterfi Dénes*, lelkész.

Az *amerikai Unitárius Társulat* igazgató választmánya a néhai *Grindall Reynolds* helyébe *Batchelor György* jeles lelkészt és kiváló írótet választotta meg titkárnak. Az amerikai unitáriusok benne egy tevékeny, buzgó és fáradhatatlan munkást nyertek, mi pedig egy jóakaró barátot és igazi hitrokont. Ferencz József püspök titkárrá történt választása alkalmából üdvözölte s felkérte, hogy egyházunk iránt azt a testvéri szeretetet s jóindulatot, melyet elődje mindvégig mutatott, sziveskedjék éreztetni, hogy így az a testvéries viszony, mely eddig az amerikai és magyar unitáriusok között fennállott: jövőre is megmaradjon, sőt még szorosabbá váljék. Ez üdvözlő levélre az új titkár meleg-hangu választ küldött. Biztosított az iránt, hogy legfőbb törekvése lesz a magyarországi hitrokonokkal a testvéries vi zonyt fentartani és ápolni.

Kitüntetés. *Gróf Kuun Géza*, a nagynevű tudós főur, a kolozsvári és leydeni egyetemektől csaknem egy időben tiszteleti tudorságot nyert. Folyóiratunk e kiváló munkatársának kitüntetését mi is a leg-nagyobb örömmel jegyezzük fel.

A *vallás és közoktatásügyi* ministeriumban ismét változás állott be. Báró Eötvös Loránd minister és dr. Pulszky Ágost államtitkár sok-

kal rövidebb ideig voltak közoktatásügyünk élén, mintsem működésükre bírálatot mondhatnánk. Hanem annyi bizonyos, hogy a gyakori változás ártalmára van a nevelésügyének. A mint tudva van, közoktatásügyi ministerré dr. *Wlassics Gyula* és államtitkárrá *Zsilinszky Mihály* neveztetett ki. Örömmel üdvözljük mind a kettőt; mint tanárok, eddig is a tanügy szolgálatában állottak. Sok és nagy feladat vár reájuk, melyeket meg kell oldaniok. Ott van legelső sorban is a tanterv revideálása; mert a tapasztalat megmutatta, hogy a mostani tanterv tulajdonságos követelményei miatt nem czélszerű, s azt — nézetünk szerint — okvetetlenül módosítani kell. Továbbá a görög nyelv tanításának a kérdése, a *tulterhelés, tanárképzés, egységes középiskola* stb. M-gvagyunk győződve, hogy az új minister és új államtitkár egész erejükből s lelkesedéssel arra fognak törekedni, hogy a tanügy férfainak sorsán s ezzel hazai kulturánkon segítsenek.

A koronaőr-választás és az unitáriusok. A múlt év végén az unitáriusokat az a megtisztelés érte, hogy *Daniel Gábor* mélyen tisztelt főgondnokuk személyében összeköttetésbe hozattak a koronaőr-választással, miből azonnal hírlapi szóváltás támadt. Előbbi füzetünk már be volt akkor zárva, s így nem voltunk abban a helyzetben, hogy közölhessük. Az érdekességéből semmit sem vesztett vitát az alábbiakban adjuk: A koronaőrségre a kormány jelöltjei gyanánt három nevet emlegettek: báró Radvánszky Bélát, Radó Kálmánt (ág. evang.) és Daniel Gábort (unitárius.) A „Hazánk“ e jelölést azzal a megjegyzéssel kísérte, hogy Daniel jelölése nem törvényes, mert ő nem „protestáns“, hanem „unitárius.“ A Sárospatakon dr. *Bartha Béla* szerkesztésében megjelenő protestáns irányu „*Őrálló*“ politikai lap e megjegyzést tévedésnek mondotta. Mire Révész Kálmán csakugyan az „*Őrálló*“-ban (86. sz.) sietett a „Hazánk“-at pártolni, idézve az 1638-iki törvényt és elmondva még sok egyebet annak a kimutatására, hogy „unitárius“ a koronaőrségre nem lenne választható. Az „*Őrálló*“ szerkesztősége a vita bezárásául R. megjegyzéseihez az egész kérdést megvilágító következő észrevételt fűzte:

„Eddig követett eljárásunkhoz hiven, kötelességünknek tartjuk nagyérdemű barátunknak eme cikkét közreadni, bár nézetünk az övével teljesen ellenkezik s érvei meg nem győztek. Azt ama rövid közlemény írója is tudja, hogy az 1638. évi I. t.-cikk 11. §-ában foglalt X. conditio valóban „utriusque religionis secularesről“ beszél, melyet az újabb közjogi írók „valláskülönbség nélkül“-vel fordítanak s magyaráznak, nem ugyan a törvény szó szerinti értelmének, hanem alkotmányunk legujabb fejlődésének s szellemének (1848. 20.; 1868. 53.) meg-

felelőleg. Hogy az unitáriusok e törvényben benne nincsenek, az kétségbe nem vonható; hiszen ők Magyarországon a visszakapcsolt partiumbeli részekben csak az 1836. 21. t. cz., általában pedig az 1848. 20. törvénycikk által recipiáltattak. De ennek folytán s épen e törvény értelmében, az 1844. 5. törvénycikknek is megfelelőleg minden közhivatalra képességet nyertek. Az „*utraque religio*“ egyikében különben sem egy, hanem már akkor is két felekezet foglaltatott, u. m. ev. ref. és ág. ev.; együtt nem törvényes, hanem történeti s általánosan elfogadott kifejezés szerint protestáns. T-ljesen igaza van Révész Kálmán urnak abban, hogy az unitárius egyházat hivatalosan nálunk protestánsnak nem nyilvánították; azt is elismerjük, hogy hite szerint a protestantizmus többsége ezt visszautasítaná. Hagyjon meg minket az ellenkezőnek boldog hitében, mely elvre és tényre támaszkodik. Elvre, a mint mondottuk a protestantizmus elvére. Tényre: mert pld. az Irod. Társulat alakulása alkalmával is a többség állt az unitáriusok befogadása mellett, de nem akarták ez akkor nagynak, hatalmasnak ígérkező kezdeményt megbénítani, mert ez nemcsak az unitáriusokat zárta volna ki, hanem az ev. reformátusokat és az ág. evangélikusokat is elkülönítette volna s összetartás helyett az erők szétforgácsolására vezetett volna. A történelem igazsága fog itélni az opportunizmus eme ténye fölött. A szombatosok analogiája épen nem találó. Az unitarizmus radikális keresztyénség, a szombatos vallás pedig a judeizmusba való visszafejlődés egy foka. A lelkiismereti szabadság elvének következetes keresztülvitele az is, ha valakinek megengedtetik a zsidó vallásra való visszatérés, ha ez a meggyőződése; de az ilyet csak nem mondhatjuk protestánsnak. A szombatosok sem protestánsok, hanem a keresztyénségtől és protestantizmustól való visszafejlődés a zsidóság felé. Legkevésbé sem akarjuk azonban e vitát a dogmatizmus terére vinni át. Bizonyos, hogy egymást úgy sem győzhetjük meg. Az „*Örállóban*“ meggyőződésünknek adtunk kifejezést; szerencsés, vagy szerencsétlen volt-e indokolásunk, arra nem sok súlyt fektetünk. Szerencse és siker helyett mindig a meggyőződésünk szerint való igazság volt vezérünk. Hisszük is, hogy a jövő nekünk ad igazat. Még a mellett a koronaörök választásának mai módját a vallásegyenlőség, vagy legalább ezután törekvés korszakában, teljesen elavultnak tartjuk. Különben béke nagyérdemű, bár más véleményű munkatársunkkal: a vitát bezárjuk.“

A kolozsvári unitárius főiskola történelme megírásáról Benczédi Gergely tanár barátunk családi körülményei miatt lemondván, az E. K. Tanács Kovács János barátunkat, a történelem tanárát bizta meg az iskola történetének a megírásával.

A valódi rationalismusról. A Németországon az apostoli hitforma felett már csaknem egy pár év óta folyó vitával kapcsolatban dr. Veeck bremeri lelkész érdekes nyilatkozatot tesz a rationalismusról is: „Mindennek meg van az ideje. A bölcs e mondását alkalmazhatjuk a jelenkor egyházi állapotára is. S így nincs mit félnünk már az egyházi reactio tajtékzó hullámaintól. Azok lecsillapulnak ismét. Az orthodoxia és hierarchia kora elintézett dolog. Hiába az ellen minden kevergő panasz, s a dolgok mostani állapotára való minden utalás, ez nem fogja a gondolkozó embereket megtéveszteni. A hibás rationalismus e százév kezdetén legyőzött, de a valódi rationalismust soha sem lehet legyőzni. Abban valódi szent lélek él. S mennyivel erősebbek annak fegyverei most, mint egykor! Álom, végzetes csalódás, ha a régi orthodoxia védői azt hiszik, hogy a régi dogma még tartható. „Egy szócska leronthatja azt.“ Napról-napra mind alá ásódik e fának gyökere, kiporlad s a legközelebbi vihar ledönti. Az ó és új testamentom kritikai vizsgálata, dogmatörténelem, vallástörténelem, vallás-philosophia s az összes modern tudományok mind egyhangu nyomatékos szót emelnek a régi dogma ellen. Ezek siethetnek, hogy erős vállaikkal jóhiszeműleg támogassák az épületet, az mégis le fog dőlni. Ha ezerszer és még ezerszer hangsúlyozzák is az apostoli hitforma megtartásának szükségét, annak ideje már elmúlt. Mindennek megvan a maga ideje, az apostoli hitformának is megvolt és az többé vissza nem tér! Nincs a földön hatalom, sem papság, sem egyházi főnhatóság, mely teljes igazsággal állithatná fel azt, a miről be van bizonyítva, hogy annak egy részét nem a szentlélek, hanem a korszellem, mely az egyházat is mindig befolyásolta, hozta létre. Ha az egyház eltaszítja magától, a nagy lelki-tehetségeket, a nagy műveltséggel bírókat, az eszes embereket, a cultur-életben helyét meg nem tarthatja.

Gyászhirek. Özv. Fangh Istvánné irónő nagy csapást szenvedett, leánya *Fangh Iza* f. évi febr. 1-én történt halálában. A jeles tehetségű s művelt ifjú nő Budapesten vasuti hivatalnok volt s hirtelen jött betegség pár órai szenvedés után kioltotta életét. Tetemei Kolozsvárra szállítottak és itt helyeztettek végnyugalomra. Halálát édes anyja mellett testvérei: Fangh Antonia, Pákey Lajosné, István és Erzsi gyászolják mindenek felett. -- Benczédi Gergelyt, főiskolánk tanárát érzékeny veszteség érte. Már gymnasiumot végzett legnagyobb fia: *Benczédi Lőrincz* febr. 10-én hosszas szenvedés után elhunyt. A szép reményű ifjú elvesztését atyja mellett édes anyja, Mikó Klára s testvérei Benczédi Zsuzsika dr. Nyiredi Gézáné, Bandi, Ferencz, László és számos rokon gyászolja. — Kénosi Sándor József kir. közjegyző, egyh. tanácsos s a dévai egyházközség gondnoka febr. 23-án elvesztette szeretett nejét, *Csiktapolczai Lázár Katát*. A felejtethetlen jó nőt férje és gyermekei: Sándor és Béla s nagyszámu rokonság siratja. — *Homoródszentpáli Dimén Sándor* birtokos élete 39-ik évében, hosszas szenvedés után elhalálozott. Az elhunytat leginkább özvegye, Imecs Lidia fájlalja, kivel 17 évet élt boldog házasságban.

Aranykönyv.

A BUDAPESTI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG JAVÁRA TETT ADOMÁNYOK

(47-ik közlemény.)

Az állandó alapra (folytatás) 1888-ban: Ligeti Margit 30 frt. Schmidt Irma 30 frt. Jankovich Mária 50 frt. Rinner Mária 50 frt. Mayer Károly 27 frt. Botta Mária 30 frt. Miakits Mihály 30 frt. Szvitek Anna 30 frt. Harnos Gyula 25 frt. Ludvig Kata 40 frt. Olgvai János 30 frt. Tomassik Hermin 30 frt. Kontur Ilon 30 frt. Bobus Gizella 30 frt. Pereszényi M. 30 frt. Uher R. 30 frt. Hryncsák Tivadar 50 frt. Kleeberg M. 30 frt. Druckel Adél 100 frt. Stetten N. 100 frt. Berger S 50 frt. Jeszenszky Tivadar (kir. mentvény) 50 frt. Petrich K. 50 frt. Peschitz I. 30 frt. Szecsódy Kálmán 50 frt. Geiger Gy. 30 frt. Tichtl József 300 frt. Mack A. 25 frt. Lipovniczky E 30 frt. Kneffel Adél 50 frt. Hennann Hedvig 50 frt. Kovách A. 60 frt. Császny V. 50 frt. Milhoffer A. 40 frt. Szlavicsek E. 25 frt. Maska R. 40 frt. Serák Károly 50 frt. N. Székely Ferencz (jelzőlog hitelbank sorsjegy, névért) 100 frt. *Együtt* 1882 frt.

1889-ben: Burgstaller K. 30 frt. Vojvodics M. 50 frt. Szekér Gy. 50 frt. Ammer Róza 30 frt. Jónás Ludm. 100 frt. Wachtler Eleonora 100 frt. Brausvetter V. 30 frt. Puchman József 30 frt. Grohman Erő 50 frt. Bogdán I. 25 frt. Dr. Meskó B. 30 frt. Niertit D. 30 frt. Hofbauer Ede 30 frt. Ulrich Am. 40 frt. Wiesner E. 30 frt. Dr. Beőthy K. 30 frt. Csontos I. 30 frt. D'Albini H. 30 frt. Breyman G. 30 frt. Reinboth J. 30 frt. Rynkievicz M. 30 frt. Fahrer I. 33 frt. Dánay János 30 frt. Dr. Veninger Gyula (kir. mentvény.) 50 frt. Wilassevits I. 25 frt. Nyomáskai Izab. 50 frt. Mayer I. 30 frt. Bohár J. 30 frt. Hardtmuth Th. 40 frt. Latinovics L. 30 frt. Hausner A. 30 frt. Babóchay S. 30 frt. Jekelfalusy Z. 35 frt. Liegl L. 35 frt. Schytra J. 60 frt. Váradi Em. 30 frt. Peperman M. 40 frt. Dr. Schopf József 30 frt. Bende Dezső 30 frt. Tamásy Etel 30 frt. Jedlicska J. 30 frt. *Együtt* 1533 frt.

1890-ben: Berán Ferd. 50 frt. Mezei Gy. 40 frt. Feigl H. 30 frt. Sonnenstein B. 50 frt. Sallac K. 50 frt. Szabó R. 30 frt. Ehrmaus K. 30 frt. Majthényi Istv. 50 frt. Majthényi Nat. 30 frt. Keglevits A. 30 frt. Simácius P. 30 frt. Sujanzsky I. 30 frt. Dötsch W. 30 frt. Szabó K. 30 frt. Porcia hg. 100 frt. Blaskovich Mária 30 frt. Nagy Irén 30 frt. Nigrovits T. 25 frt. Liebold Fer. 30 frt. Túry Fer. 30 frt. Szamosy B. 30 frt. Török Aladár 50 frt. Muhr Gy. 30 frt. Loosy Nátália 100 frt. Dr. Szilágyi F. 30 frt. Aitner L. 25 frt. Kunz Kár. 30 frt. Jamniczky J. 30 frt. Nagy Mik. 30 frt. Terovich I. 20 frt. Perczel S. 30 frt. Spengler Fr. 25 frt. Losonczi Kár. 30 frt. Bún Ilon 30 frt. Csáky V. 30 frt. Brezlmayer J. 30 frt. Petz Adél 30 frt. Nakov I. 30 frt. Vaymár Iván 30 frt. Réthy Fer. 30 frt. Schulfiuk Viktor 100 frt. Paulovics Kár. 30 frt. Glatz Fr. 30 frt. Kerényi Giz. 30 frt. Danielik Ilon 30 frt. Soos Fer. 30 frt. Pleschee G. 30 frt. Török Ernő 30 frt. Krischan A. 50 frt. Bosnyák G. 30 frt. Siebenfreud L. 30 frt. Magyar Irma 30 frt. Dr. Herzman E. 10 frt. Velzer J. 30 frt. Rác Gy. 30 frt. Rőhvich Anna 30 frt. Strohschneider E. 30 frt. Sauser Ottil 35 frt. Pirker T. 30 frt. — *Együtt* 2160 frt.

Budapesten, 1895. febr. hó.

DERZSI, lelkész,

NYILVÁNOS KÖSZÖNET.

Szentiváni méltóságcs Szentiványi Józsefné, a derék jó köri főgondnokunk özvegye (róm. kath. vallásu) a néhai emlékére karácsonyi ajándékba küldött nekünk egy fehér, pompásan kivariott uri vacsorai abroszt, egy pompás máljólíka edénynyel, kenyér tartani s ezekhez egy asztal alá való szőnyeget, melyeknek összes értéke hatvan (60) forint.

Az iratokon kívül munkában van mltságs Szentiványi Józsefné önsága egy más.k ajándéka: a néhai gondnoknak templomi székének előlapjára takaró.

Ez ajándékok egyrészt elfogulatlan keresztényi szeretetnek elkötelező bizonyítékai, másrészt özv. Szentiványi Józsefné ő nagysága fennkölt gondolkodásának a tanujelei; e helyen is kifejezem az ekklézsia hálás köszönetét.

Laborfalva, 1895. január 20-án.

KISS SÁNDOR, lelkész.

NYILVÁNOS KÖSZÖNET.

Ugy egyházam, mint a magam nevében kedves kötelességemnek tartom hálás köszönetet mondani Kovács Ilona és Sükösd Vilma k. a. önzóságuknak azért a buzgóságukért, melyet a sepsi-szent-györgyi unitárius Iszenteszteleknekél használt szöszékre való takaró elkészítésének érdekében, illetve az egyeseknél való gyűjtésben tanusítottak. Egyszersmind köszönetemet nyilvánítom az adakozóknak is, kiknek kegyes adományait a következőkben nyugtázom: özv. Bartha Bénéániáné ev. ref. 2 frt. Pál Sándor 1 frt. Berde Károly 1 frt. Kaján Mihályné 50 kr. Kelemen Gyuláné 30 kr. Kiss Istvánné 40 kr. Özv. Ütő Bénéániáné 1 frt. Kiss György 30 kr. Dr. Barabás Sándor 50 kr. Boér Istvánné 50 kr. Ütő Andrásné 50 kr. Kovács Sámuel 50 kr. Wolloncs Albertné 50 kr. Császár Domokosné 50 kr. Nagy Dénes 1 frt. Kis Mihályné 50 kr. Komjátszegi Sándor 50 kr. Bögözi Istvánné 50 kr. Téglás Áron 20 kr. Kis Áron 50 kr. Tana Sámuelné 50 kr. Mátsek Mari 50 kr. Óváry Károlyné 50 kr. Kovács Albert 50 kr. Kelemen Lajosné ev. ref. 2 frt. Szentiványi Miklós 1 frt. Tompa Miklósné ev. ref. 1 frt. Kelemen Imre 50 kr. Sebestyénné 20 kr. Szentiványi József 50 kr. Mihály Lajosné 40 kr. D. Károlyka 30 kr. Sükösd Tamás 1 frt. Kovács Bálint 1 frt. Összes gyűjtés 22 frt 60 kr. A szöszéktakaró került 16 frtba. Megmaradt 6 frt 60 kr, mely összeg az építendő unitárius templom-alapra takarékpénztárba helyeztetett.

Sepsi-Szent-György, febr. 8. 1895.

JÓZSEF LAJOS,
unitárius lelkész.

A S. SZT.-GYÖRGYI UNITÁRIUS TEMPLOM ÉPÍTÉSÉRE ADAKOZTAK:

Szödemeteri Lakatos Ida 50 frt. Dr. Veress Vilmos Kolozsvár 10 frt. Radó János Déva 10 frt. Dombói egyh. Székely Zsigmond által 10 frt. Sz.-Kereszturi járás szolgabírója 4 frt 5 kr. Sz.-Kereszturi járás főszolgabírója 1 frt 80 kr. Dr. Székely Ferencz Budapest 5 frt. Benczédi Mózes H.-Karácsonfalva 2 frt. Veress György egyh. gondnok Brassó 10 frt. Simó János S.-Köröspatak (P.-féle) 9 frt. Benczédi Gergely Kolozsvár 4 frt 40 kr. Albert János Torda 2 frt. Kádár Lajos énekvezér Laborfalva 2 frt 40 kr. Özv. Téglás Mihályné S. Köröspatak 5 frt. — Nagy Dénes által a következők: Berkeci János S.-Szent-György 1 frt. Nagy Tamás Bölön 1 frt. Gyenge Áron Bölön 1 frt. Mihály Ferencz Kilyén 50 kr. Bedő Sándor adótiszt Segesvárt volt szives gyűjténi 15 frt 76 krt, sajátjából 1 frt, együtt 16 frt 76 kr. Összesen 145 frt 91 kr.

Sepsi-Szent-György, 1895. január 16.

PÁLL SÁNDOR,
számadó gondnok.

Kolozsi unitárius szt. ekklámokban a mult 1894. évi karácsoni szt. ünnepen urasztali kenyeret keblbi gondnok Csete Imre, urasztali bort pedig Kozma Pál ő kegyelmök adtak, miért e helyen is — Ekklám nevében — fogadják köszönetemet, nemes tettök pd., legyen Isten előtt is kedves áldozat.

Kolozs, 1895. február 8-án.

BIRÓ ELEK, pap.